

Tatyana Ilieva

(Sofia, Cyrillo-Methodian Research Centre, BAS)

Verbs with Special Terminological Meaning in John the Exarch's Translation of *De Fide Orthodoxa*

Abstract: The article studies verbs with terminological function in John the Exarch's translation of *De Fide Orthodoxa* known as *Theology*, providing an analysis of both finite forms and participles used terminologically. The author proposes a grammatical characterisation of the analysed word category, as well as a comparison of the excerpted lexical items with the ones found in the classical Old Church Slavonic manuscripts and the monuments of the Preslav Literary School. Special attention is paid to rare words and to pairs of Cyrillo-Methodian and Preslav verb synonyms used terminologically. The relationship of these verbs to the Greek original is traced back.

Keywords: historical lexicology of the Bulgarian language, history of terminology, John the Exarch's translation *Theology*.

Татяна Илиева

(София, Кирило-Методиевски научен център, БАН)

Глаголи със специално терминологично значение в Йоан-Екзарховия превод на "De fide orthodoxa"

Въпросите на терминологията в съвременния български език са предмет на немалко лексиколожки изследвания [Библиография 2011: 588-589]. В диахронен аспект обаче тази проблематика остава недостатъчно проучена, при все че нейното изясняване би хвърлило светлина не само върху еволюцията на националния ни език, но и като цяло върху развитието на нашата цивилизация и културните ѝ интерференции с други групи общества.

Обект на разглеждане в тази статия са глаголите с терминологична функция в старобългарски език, което налага необходимостта да се уточни обемът на понятието специална лексика в общото и историческото езикознание. В езиковедската литература съществуват две становища по въпроса какви части на речта могат да бъдат термини. Според едното схващане само съществителните имена в качеството си на части на речта, изпълняващи номинативна и дефинитивна функция, могат да бъдат термини, защото дават най-пълна възможност да се изрази съдържанието на понятието, назовимо чрез съответния термин. Това мнение застъпват О.С. Ахманова, Н.А. Шчеглова, О.Л. Митрофанова и др. Според второто гледище термини могат да бъдат всички пълнозначни части на речта. Негови поддръжници са О. Ман, В. П. Даниленко, Л. Ф. Парпоров, А. М. Велшейн, С. А. Тер-Мартгиан [Манолова 1987: 12]. Моите наблюдения върху тази категория думи в

исторически план ме карат да споделям тъкмо това по-широко схващане и да приема, че в старобългарския език терминологична функция са могли да изпълняват както съществителни имена, така и глаголи, субстантивирани прилагателни и причастия, наречия, някои числителни и местоимения, с една дума всички самостоятелни думи.

Втората уговорка, която трябва да направя преди да пристъпя към конкретния анализ, е, че в исторически план мястото на съвременния научен език заема специалната лексика от областта на теологията, обхващаща недиференцирани и имплицитно съществуващи в общото ѝ русло терминологичните подсистеми на християнската космология и космография ($\approx$ природознание), християнската антропология, етика и естетика, божествено право и философия ($\approx$ обществознание), доколкото по онова време все още не са съществували конкретни науки със своя собствена вътрешна организация, а само разни сфери на богопознанието, подчинени на общата богословска понятийна система [Илиева 2013: 9].

Предвид ограниченията в обема на публикацията съсредоточавам вниманието си само върху един конкретен паметник – Йоан-Екзарховия превод на „De fide orthodoxa”, известен в науката под наименованията „Небеса” и „Богословие”¹, който е особено подходящ за изследване на терминологичната лексика в старобългарски език. Причината за това е, че този текст има целенасочено и компактно богословско съдържание, както може да се види от гръцкото му название „Точно изложение на православната вяра”, и макар старобългарският превод да обхваща само 48 глави от общо 100 на Догматиката на св. Йоан Дамаскин като подбор от старобългарския преводач, те са достатъчни по обем и разнообразие на съдържанието не само да се разкрие в пълнота концептът на отделни централни богословско-философски понятия, но и старобългарската специална терминологична лексика в най-ранния ѝ вид да бъде проучена като система.

Наблюденията са направени по образцовото критическо издание на ЙоЕБ, изготвено от Линда Садник [Sadnik 1967-1983], което е една надеждна основа за извеждането на меродавни изводи относно първоначалния лексикален състав на авторския текст².

Общи данни

Проучването показва, че в ЙоЕБ има 181 глаголи със специално богословско значение (16.8% от терминологичната лексика в паметника). Една част от тях са глаголни лексеми от активния речников фонд на старобългарския език с по-голяма или по-малка честота на употреба, допълнително терминологизирани³ и означаващи както житейски, така и богословски понятия, например *алъкати*, гр. *νηστεύω*, ‘гладувам; постя, въздържа се по религиозни подбуди от определени храни’⁴, *вървати*, гр. *πιστεύω*, ‘убеден съм в нещо; признавам истинността на изповеден догмат, без да са налице доказателства на разума за него’⁵, */въс/хотѣти*, гр. *θέλω*, ‘искам, желая; извяя/вам/ акт на свободна воля’⁶, */по/мазати*, гр. *χρίω*, ‘мажа; извършвам тайнството миропомазване’⁷, *омы/ва/ти*, гр. *λούω*, ‘мия; извършвам

¹ Нататък за краткост ЙоЕБ

² Приведените примери съдържат: заглавна единица, индикация за принадлежността ѝ към общоупотребимата лексика или към терминологичния пласт с уточнение на подсистемата (вж. списък на съкращенията), гръцки съответствия и илюстративен контекст със сигнация (правописът и сигнацията са по цитираното издание на Л. Садник)

³ Терминологизацията е семантичното преобразуване и преосмисляне на общоупотребими думи за нуждите на новата религия, в резултат на което те започват да функционират като богословски термини (Попова 2012: 531)

⁴ не и ли великое пощение еже имъ заповѣдано аще въ субботу боудеть алъчють? 325б

⁵ въруемъ оубо въ единъ бѣ 47б

⁶ бѣ хотѣвъ тѣхъю ѿ небытъя въ бытъе все преведе 58а; все великоже въсхотѣ бѣ сътвори 265б.

⁷ тѣжде бѣдше и помазати и мажимъ, мажати яко бѣ 287б

ритуално действие умиване⁸, *расходити са*, гр. *λύομαι, ἀναλύομαι, χέομαι*, ‘разпръсвам се, разпространявам се; разпадам се на съставните си елементи’⁹ и пр. Във всички тези случаи съдържанието на практическото или житейското понятие се различава повече или по-малко от съдържанието на теологическото, обаче за последното не се създава ново название, а се използва обиходното наименование.

Друга част в състава на разглежданата категория думи са морфо-семантични калки от гръцки със специфична семантика, между които немалко хапакси или глаголи с ниска фреквентност в класическите старобългарски паметници (накратко КСП). Ще посоча: *прѣтворити са*, гр. *μεταλοίεομαι*, ‘пресъществувам се’¹⁰; *проповѣдати*, гр. *προκηρύττω*, *прокатаγγέλλω*, ‘проповядвам, всеослушно разпространявам и разяснявам истините на вярата’¹¹; *обръзати*, гр. *περιτέμνω*, ‘обрязвам, извършвам обрязване’¹²; *проучицати*, гр. *προκαθαίρω*, ‘предварително очисвам, посредством определени култови и ритуални действия снемат сквернатата от нещо или някого, подготвяйки го за приемане на посвещение от по-висша степен’¹³; *чюдотворити*, гр. *θαυματουργέω*, ‘извършвам чудо’¹⁴, и т.н. На тази основа понякога възникват паралелни омонимни образувания в общоупотребимия и специалния език, като:

оглашати₁, гр. *περιχέω* – *Общоупотр.* Огласям: гѣсми оглашати слоухъ 308а.

оглашати₂, гр. *κατηγόρεω* – *Църк.* Огласявам, наставлявам във вярата новообърнатите от езичниците, които се готвят да приемат кръщение: ѧ бжѣствнаѧ писаниѧ оглашанѣтъ покланяюциимъ са капициемъ 303а

Глаголи със специално терминологично значение се срещат във всички подсистеми на догматическото богословие от анализирания паметник: от Учението за Бога един по същество¹⁵ – калката *провѣдѣти*, гр. *πρόοιδα, προϋγνώσκω* ‘зная предварително’¹⁶, означаваща свойство на Божествената природа; от Учението за Бога троичен по лица¹⁷ – съотносителните помежду си глаголи *исходити*, гр. *ἐκπορεύομαι*¹⁸ и *раждати /сж/*, гр. *γεννάω*¹⁹, дефиниращи релациите и ипостасните различия между трите Божествени Лица; от Учението за Бога в отношението Му към тварите²⁰ – синонимите (сѣ)творити²¹, гр. *ποιέω, δημιουργέω*, и

⁸ ѧ водѣ доуховьнымъ блгодатнемъ плзть грѣховьною омываючи 242б; третие (кръщение) не законьное. всь бо нечистыи омываше ся 245а; при кръщении ... водою ся оумьги ѧ маслзъмь древанымъ помазати 269а.

⁹ како ли можеть быти без вреда еже вещьми съложено естъ и пакы въз ты расходять ся 31а

¹⁰ С този термин се означава способът на пребиваване на Тялото и Кръвта Христови в евхаристийната жертва. В тайнственото претворяване на хляба и виното в същински тяло и кръв Господни Църквата вижда едно от най-великите чудеса на Божието всемогъщество, подобно на сътворението на света от нищо: самъ съ хлѣвъ и вино претворить ся въз плзть и кръвъ бжню 269б, срв. 270б

¹¹ От апостолско време служебна обязаност на пастирите на Църквата или на особени служебни лица, върху които е низведена благодатта на Св. Дух за свещенство и учителство: пѣрци, патриарси, правдивии проповѣдавзшии гѣне пришѣствие 299а

¹² Обрязването, сиреч изрязването на препуциума е хирургична операция, извършвана от дълбока древност у много народи с ритуални цели и по хигиенни причини. Евреите правели това на осмия ден от раждането на детето. Сред тях обичаят се възприемал като външно отличие на естественото Авраамово потомство

¹³ проучицаеть оубо иоднъ дѣху водою 245б

¹⁴ по истинѣ бѣ и члкъз ходи же по земли и с члкъсы пожие, чюдотвори... распл са, възкръсе, възиде 302б

¹⁵ Дял от богословието, изучаващ свойствата на Божието естество

¹⁶ все провѣстъ бѣ 214а

¹⁷ Дял от богословието, изучаващ Божието триединство (тринитарно богословие, триадология)

¹⁸ и дѣхъ стъи ѿ бѣца исходить 63а

¹⁹ раждаеть оубо прино сын бѣ своеє слово съвршено соущє без начатъка и бес коньца 59б

²⁰ Дял от богословието, обединяващ християнската космология и икономия (домостроителство)

(съ)зъдати, гр. κτίζω²², ‘извеждам от небитие в битие’²³, както и основните домостроителни понятия прооуставляти, гр. προορίζω, ‘предопределям’²⁴, промышляти, гр. проνοέω, ‘промислям’²⁵ и поспъшати, гр. συνεργέω ‘съдействам’²⁶; от Христологията²⁷ – словообразователните дублети възплътити са и оплътити са, гр. σαρκόμοι, употребявани в субектно-предикативна отнесеност към Второто Лице на Пресв. Троица със значение ‘приемам човешка плът в ипостасно съединение неслитно, неизменно, неразделно и неразлъчно на свършеното Божеско естество със свършената човешка природа’²⁸; от Сотириологията²⁹ – видовата двойка съпасасти/ съпаста, гр. σώζω, ‘спасявам’, прилагана досежно Иисуса Христа, за да означи целта на Неговата мисия тук на земята за избавление на погиналото човечество от властта на сатаната³⁰. От Мистагогическото богословие³¹ са термините сватити, гр. ἀγιάζω, ‘освещавам – предпочитвам нещо или някого и низвеждам върху него Божията благодат, определяйки го по този начин за свещена употреба и посвещавайки го на Бога’, както и пораждати са, гр. ἀναγεννάω, ‘отново се раждам, новораждам се’³², от Християнската етика – съгръшити, гр. ἀμαρτάνω, ‘нарушавам съзнателно или несъзнателно Божиите заповеди’³³, от Естествознанието – помрачити са, омрачити са, гр. ἐκλείω, ‘затъмнявам се (за небесно тяло)’³⁴ и пр.

Лингвистична характеристика

Глаголите със специално терминологично значение в ЙюЕБ могат да бъдат мотивирани:

а) от първични глаголни основи (тук спадат терминологизирани обиходни думи):

²¹ Терминът творити / ποιέω и сродните му се свързват с концепта ‘създавам нещо заради самото него като изящно произведение на изкуството и с идеални цели’ и се противопоставят на понятието занаятчийски труд за ежедневно препитание с практическо предназначение и материална цел (дѣлати).

²² “и посъзлаши дѣхъ свои и съзидоуть ся” 348а

²³ все еже творить единогоудьимъ снмъ творить 57б

²⁴ Термин от учението на блаж. Августин, според което всичко в света, вкл. и “свободните” човешки действия, е предначертано от Божията воля. Това понятие противоречи на концепта на термина провѣдѣннѣ: тревѣ кєтъ вѣдѣти, яко все провѣствѣ бѣ, нѣ не все прооуставляеть 214а. Предзнанието на свободните човешки действия не предполага отнемане на свободата им, защото то не е причина, която произвежда самите действия. Те се случват не поради това, че Бог ги предвижда, но Той ги предвижда тъкмо затова, защото те ще се сбъднат. Учението за предопределението довежда до отричане на човешката свобода и до признаване безсмислеността на всяко свободно действие.

²⁵ промышляеть бѣ о всеи твѣри 213б

²⁶ правѣ поспъшалою избираюцимъ доброе правю съвѣстью проповѣда емоу 210б

²⁷ Дял от богословието, изучаващ личността на Иисус Христос

²⁸ все примѣса възплътити са 33ба

²⁹ Дял от богословието, занимаващ се с учението за изкуплението

³⁰ Като богословски термин глаголетъ спасявам се използва изключително по отношение на Иисуса Христа, за да означи целта на Неговата мисия тук на земята за избавление на погиналото човечество от властта на сатаната: изгьваюциимъ оуродьство кєтъ, спѣсалоциимъ же ся намъ сила бжия кєтъ 249а

³¹ Дял от богословието, занимаващ се с църковните тайнства.

³² С този термин се означава актът на възраждане на падналата човешка природа, извършван в тайнството кръщение: водою ся пораждати и дѣхомъ 242а.

³³ тебе единому съгрѣшихъ и неприязнино предѣ тобою сътворихъ 317а

³⁴ помрачитъ же ся слнце лоунынымъ тѣлзъмъ яко и прѣградѣ сътворышоу ся, ти осѣньшоу ти не оставьшоу подати намъ свѣта 145а

видѣти, гр. ὀράω, καθοράω, βλέπω, θεάομαι, θεωρέω, ὀίδα – 1. *Общопотр.* Виждам, възприемам чрез зрението; 2. *Гнос.* Съзерцавам, възприемам умозрително трансцедентното³⁵.

молити, гр. δέομαι – 1. *Общопотр.* Моля някого за нещо; 2. *Култ.-риту.* Отправлям молитва, извършвам духовен акт на общуване с Бога, изразяващ се във възнасяне ума и сърцето към Всевишния и съпровождан от благоговейни думи и съответни действия³⁶.

пастри, гр. ποιμαίνω – 1. *Общопотр.* Паса добитък; 2. *Църк. прен. метафор.* Напътствам членовете на Църквата във вяра, благочестие и добри дела.

б) от съществителни имена – предимно новообразувания. Вж. по-горе възплътити са, вѣровати, а също и:

вожити, гр. θεόω – *Сотир.* Въздигам в божеско достойнство: Ёжии дѣхъ... божа, а не вожимъ 70б.

възчловѣтити са, очловѣтити са, гр. ἐνανθρωπέομαι, ἀνθρωπίζομαι – *Христ.* (за Второто Лице на Пресв. Троица) Въчовечавам се, възприемам човешката природа: възчлѣчи же ся сѣъ Ёжии да егоже дѣлъма сътвори члѣка пакы дастъ емоу 232б; не члѣка обжена глемъ, нъ ба очлѣчша ся 230б.

образовати, гр. εἰκονίζω, τυλόω, ἀνατυλόω, σχηματίζω, σημαίνω – *Мист.* Изобразявам, предавам чрез сетивни образи духовни същности: тръми во погроузы трии дѣни гѣня погрѣвени образуетъ 240б.

В рамките на тази група се обособяват деноминативните глаголи от отвлечени съществителни на -ѣтъ: онтологичният термин същѣствовати, гр. οὐσιόω, ‘осъществявам, привеждам в съществуване, реализирам като същност’³⁷; тринитарният различѣствовати, гр. διαφέρω, ‘пребивавам като отделна и самостоятелна ипостас (по отношение на трите Лица на Пресв. Троица)’³⁸; мистериологичните оъщѣствовати, гр. κοινωνέω ‘приобщавам се със светите Христови тайни’ и єдинѣствовати, гр. ἐνόομαι, ‘влизам в таинствено-благодатно единение с Църквата’³⁹ и пр.

в) от прилагателни имена: поновити, гр. ἀνακαινίζω, ‘обновявам’⁴⁰; пославити, гр. συχωρέω, παραχωρέω, χωρέω, ‘допускам’⁴¹, поувожити, гр. ταπεινόω, ‘понизявам’⁴², очистити, гр. καθαίρω,

³⁵ тоу бо неже обыче то и правдою ся видить за неже присно естъ и тождество соущества и дѣтельствъ и хотѣния и правоу єдинодоушеству 78б

³⁶ молитї ба за мя грѣшника 11б

³⁷ соуществута все (сѣъи дѣхъ, ск. Т. И.)

³⁸ Против савелианството, което учело, че Лицата на Светата Троица се явява не вечни Личности, а само проявления, „модуси” на един и същ Бог: въ тѣхъ бо единѣхъ оупостасныхъ своиствѣхъ различѣствуютъ сами въ себе сѣъиа три оупостаси 73б

³⁹ и мы оъщѣствуемъ имъ хѣ и приемлемъ его плѣтъ и бж(с)тво. Оъщѣствуемъ же и єдинѣствуемъ и сами въ себѣ сѣиъ 277б

⁴⁰ С този термин в сотириологията се означава актът на възстановяване на повредената от греха човешка природа и нейното нравствено обновление, извършен чрез кръстната смърт на Исуса Христа: приеметь хоуждене наше... естество, да собою си в себѣ поновить 234а (срв. още 223б, 234б)

⁴¹ Акт на Божия промисъл, при който Бог позволява злото с домостроителна цел: пославити въ истому въ сквърно дѣло възпасти, якоже падениемъ въ възпоминаниемъ прити своя немоци и смѣрити ся 210б

⁴² Посредством гръцкия термин κενόω в христологията се обозначава снизхождането на Бога към хората. Учението за кеносиса разглежда действителната двойственост на Божеството – Христос, бидейки Бог, слязъл между хората в тяло, възприел мъченията и смъртта от любов към човешките. В този факт се разкрива истината за самоунизяването на Сина Божии. Боговъплъщението било извършено с цел да покаже, че живеейки праведно, чрез страданията тук на земята човек придобива вечно прославение у Бога в отвѣдния свят. Терминът κενόω/ κέ νοωσις не е утвърден официално в Църквата, а се използва само от някои св. Отци, защото съдържанието му неправилно подвежда към мисълта за страдание, респ. изменение в божествената природа при възплъщението: непоувожения емоу

ἐκκαθαίρω, ἀγνίζω, ‘очиствам, посредством определени култови и ритуални действия снемат сквернотата от нещо или някого’⁴³; осветити, гр. ἀγιάζω, ἀγνίζω, осветявам, с определени култово-обредни действия и молитви предпочитвам и измолвам снизхождане на особена Божия благодат върху нещо или някого, определяйки го по този начин за свещена употреба и посвещавайки го на Бога’⁴⁴; общявати, гр. κοινωνέω, ‘приобщавам се със светите Христови тайни’⁴⁵; сквърнити са, гр. μολύνω, ‘осквернявам се, омърсявам се, като влизам в контакт с нещо или някого, обявен от Закона за нечист’⁴⁶.

г) от числителни имена: ъдинити са, ъдиновати са, гр. ἐνόςμα, ‘пребивавам в единство’⁴⁷;

д) от сложни основи: благословити, гр. εὐλογέω, ‘благославям – правя определен външен знак, чрез който преподавам благодат’⁴⁸; лицетворити, гр. προσωποποιέω, ‘олицетворявам, използвам изобразителен прием в Священото Писание, при който посредством веществени и сетивни образи се изобразява безплътното Божество, със сравнения и символи, съответстващи на нашата груба материална природа’⁴⁹; прѣждепрѣобразовати, прѣждепрѣобразовати, гр. προτύπω, ‘изобразявам като предобраз, имам прообразователен смисъл’⁵⁰. Вж. също благо/из/волити, благовѣстити, благодѣяти, чоудотворити. Ексерпираните двукомпонентни глаголни основи от ЙоЕБТерм отразяват процеса на нормативност при употреба на composita в старобългарския книжовен език. Докато двусъставните образувания с първи елемент благо-, лице-, прѣжде-, ржко-, чоудо- са характерни още за първите преводи на евангелските, апостолските и псалтирните текстове и се свързват с Кирило-Методиевата преводаческа практика, композитни основи с живо-, присно-, прѣво-, прѣди, само- се свързват с езиковите норми на паметници, отнасящи се към дейността на преславските книжовници – най-вече Супр, Изб1073, ПандАнтХІв., НиконПанд. Сложни глаголи, употребени само в ЙоЕБ, са: прѣждеварити прѣждепрѣобразити прѣдиглаголати, искрѣноудити. От тях глаголните композитни основи с първа съставка прѣжде- и прѣди- допълват известните многочислени модели от старобългарските паметници, сложната глаголна основа с компонент А искрѣ- включва единици от по-малочислен модел.

Значително количество специални глаголи в ЙоЕБ образуват видови двойки:

а) с първичен свършен и вторичен несвършен вид посредством формообразуваща наставка -а/-я – вж. редом с гореуказаните перфективни глаголи с терминологична функция осветити, очистити, поновити, послабити, проуставити, прѣтворити, съпастити и съгрѣшити и съответните им имперфективни еквиваленти в ЙоЕБ осветяти, очищати, понавляти, послабляти, проуставляти, прѣтваряти, съпастити и съгрѣшати. Ще посоча също:

въсость непоубоженѣ поубожимѣ сънидеть 225б, τὸ ἀταλεῖ νότον αὐ τοῦ ὕψος ἀταλεινώτως ταλεινώσας στυκαταβαί νεi.

⁴³ водю въсь нечистѣ по законуу очищаетъ ся 243а; не чистителе ли сама ся очищающе, тако въ невъходьное мѣсто вънидяхоу и требы привождяхоу 333а

⁴⁴ тварь бжинею бети са крзвью 235а; водю бстити 246а.

⁴⁵ 299б] I, III, V общяствовати

⁴⁶ не осквърнити ся сквърнами 247б. От първоначалната семантика на телесно омърсяване се развива вторичното преносно значение в етиката ‘осквернявам се с порочни дела’.

⁴⁷ ъдинити са, ъдиновати са – а) *Трин*. Пребивавам в същностно единство: безъмѣса єдинены 51а; б) *Христ*.

Пребивавам в ипостасно единство: плзть же ъдинована кз бжествоу не єдино єстьство єсть ...274а; в) *Мист*.

Пребивавам в благодатно единение: ъдинивѣ ся кз боу 220а.

⁴⁸ иakovъ блгослови ѣна 256а

⁴⁹ вѣсть во писанье и лицетворити 129а

⁵⁰ сего чьстнаго крѣста прежепрѣобразова древо жизньное 256а

съставити, съставляти, гр. συνίστημι, καθίστημι, ὑφίστημι, διανίστημι, συνάγω, συντελέω – *Онт./Ест.* Съставям сложно единство: различни растворы и нравы и слогы съставляти 142а.

прѣложити, прѣлагати, гр. μεταβάλλω – *Мист.* Претворявам, пресъществувам: *Възвр.* хлѣбъ и вино и вода ... въ плъть и кръвъ ... прелагаеть ся 270б.

освѣтити, освѣщати, гр. καταλαίω, φωτίζω – 1. *Общопотр.* Осветявам: ѿ снѣца са освѣщаеть лоуна; 2. *Мист. прен. метафор.* Просвещавам: освѣщающеи даръ стго дха приемъше и чоудотвореньиими силами и добрыими оучении освѣщахоу тъмныя и заблоудивъшаа 25а⁵¹.

б) с първичен свършен и вторичен несвършен вид, образуван чрез наставка –ова/-ава⁵²:

прѣобразити, прѣобразовати, гр. μετασχηματίζω; *възвр.* σχηματίζομαι, κινέομαι – *Онт.*

Променям образа, преобразявам: и аѣгы многотъскы преобразующа ся 20б; не плътью описеми не во плътскы по естъствоу преобразують са 109а; иже преобразитъ тѣло съмѣрения нашего ... отъ тѣлѣния же паче въ вестѣлѣнию премѣнъ 355б.

Вж. също омыти – омывати; ѣдинити – ѣдиновати; разумѣти – разумѣвати⁵³;

в) с първичен несвършен и вторичен свършен вид, образуван чрез представка:

владнѣти са, събладнѣти са, гр. διατάζω – *Етич.* Подда(ва)м се на изкушение – испытание, при което се разкриват истинските свойства на човешката душа: вероуемъ не влазнаще ся 272б.

каяти са, покаяти са, гр. μετανοέω – *Мист.* В състояние съм на покаяние – съзнаване на собствената греховност и съкрушение за извършените престъпления, придружено от горещо желание за нравствено изправление.

Вж. също посочените по-горе двойки хотѣти – възхотѣти, мазати – помазати, творити – сътворити, зѣдати – съзѣдати, повѣдати – исповѣдати, както и двусъставните благоволити – благоизволити.

г) видови двойки от различни основи:

сънити, съходити са, гр. συνέρχομαι – *Косм.* Съчетавам се (за сложно-съставни материални субстанции): како во противная естъства ... въ единою тварь законъчати съшъдъшемъ ся самѣмъ въ себѣ и безъ раздрѣшениа прѣбывають 28б

д) видови редици:

знати, познати, познавати, гр. γινώσκω, γνωρίζω – *Гнос.* Усвоя/вам/ въз основа на непосредно въздействие на действителността върху съзнанието (в противовес на готово зададените априорни и догматически истини, както и на свръхестествените откровения): како оубо познано бяше или вѣровааше са оумършааго възтанъ, аще не знамениа състабоу свойства сию съказаютъ 351а.

възнести, възносити, възнашати, гр. ἀναλαμβάνω, ἀναφέρω – Възносям, издигам нагоре: *Св.-ист./Христ.* възносимъ къ възстокоу възношааше ся 258б⁵⁴; *Ест.* Огнь...вещь...възносимъ естъ прочиухъ 130б.

⁵¹ Вж. още измѣнити са, измѣняти са; поклонити са, покланяти са; помъслити, помъшляти; раздѣлити, раздѣляти; явити, являти; родити, раждати; распати, распинати (Илиева 2013: 261-364).

⁵² Й. Русек подчертава, че итеративите на –овати са много характерни за езика на среднобългарските триоди и за ЙоЕБ. Вж. Русек 1969: 162. Срв. още образовати, вѣровати и др.

⁵³ Илиева Т., 2013.

⁵⁴ Църквата учи, че Господ Иисус Христос се възнесъл на небето с човечеството Си, защото с Божеството Си Той винаги е пребивавал и пребивава на небесата. Актът на възнасянето не се разбира като отдалечаване на Иисус Христос в космическото пространство или като оттегляне в някакво друго място, защото “небе” не означава място. Това е по-скоро метафизично отдалечаване от света. “Небето” в случая е божественото, надестественото, свръхтварното битие – това е самата Св. Троица в Нейната слава.

Спрямо гръцката подложка преобладаващата част от тези двойки стоят срещу един еквивалент, поради което могат да се определят като двупосочно-однозначни съответствия⁵⁵, тъй като между техните членове различието е граматическо, а не семантично: *поновити* – *понавяти*: ἀνακαινίζω; *распати* – *распинати*: σταυρόω; *съгръщати* – *съгръщити*: ἀμαρτάνω.

Оформят се и няколко залогови двойки (транзитив : интранзитив):

възставити, гр. ἐγείρω, ἀνίστημι – *Есх.* Възкресявам: *кто мъртъвѣна възстави?* 332с 13,

възстати, гр. ἀνίστημι, ἐπάνίστημι, ἐγείρω, ἐξεγείρω – *Христ./ Есх. прен. метафор.*

Възкръсвам, *ставам от мъртвите*, *оживявам*: *възстанемъ же оубо пакы дшамъ възшъдъшимъ въ плъти* 357б.

сълагати, *съложити*, гр. συντίθημι – *Съставям*, *съчетавам* от различни елементи: а) *Косм. pass.* Имам елементарен строеж (31а, 180а, 74а): *всѣ бо сълагаемо въ то ся възвращаетъ, имъ же съложено є 180а*; б) *Антроп.* Съчетавам в себе си материя и дух – дифференциален признак на двусъставната човешка природа: *ѿ видима и невидима сложихомъ ся естество* 256б.

сълежати са, гр. σύκειμαι – *Косм.* Съставен съм: *все бо еже отъ несъвършенихъ сълежаса, съложно всяко есть* ЙоЕБ.

Освен в качеството си на динамичен елемент от терминологичната система, употребен като спрегната форма, именуваща важни и основни понятия за действия и състояния от областта на богословието, много често се използват и терминологизирани причастия на различни глаголи, самостоятелно или в разни словосъчетания:

а) примери за терминологизирани сегашни деятелни причастия в ЙоЕБ:

въгги PtcPraesAct m съи, гр. ὢν – *Теол.* Съществуващият – едно от Божиите имена, изразяващо самобитността, на Божието Същество: *съи посъла ма* 88а.

В израза *присно съи*, гр. αἰδιος (19а, 37б); αἰεὶ ὢν (40б, 41а, 57а); συναἰδιος (70а); μένων αἰεὶ (62а); *съи присно, ὢν αἰεὶ* (113б) – *Теол.* Вечно съществуващият – определение на Бога, разкриващо вечността и неизменността на Неговото Същество.

В израза *въ своени оупостаси /оупостасъно/ съи*, гр. ἐν ἰδίᾳ ὑποστάσει /ἐνυπόστατον/ ὑπάρχων (71а); *по оупостаси съи, καθ' ὑπόστασιν* (45а); *о совѣ въгги, καθ' ἑαυτὸν ὑφιστάσθαι* (41б) – *Онт.* Който има самостоятелно битие, в противовес на акцидентно съществуващото.

В израза *съде съи миръ*, гр. ὁ παρὼν κόσμος (101б) – *Косм.* Настоящият свят, в противовес на бъдещия, който ще настъпи след Второто пришествие;

въдѣти PtcPraesAct m *въдъи* в израза *всѣ въдъи*, гр. πάντα εἰδώς – *Теол.* Всезнаещ – свойство на Бога, заключаващо се в свършеното и пълно знание на всичко, което е било, е и ще бъде;

дѣствовати PtcPraesAct *дѣствовуи*, гр. ἐνεργητικός, ἐνεργός – *Онт.* Комуто е присъща активността (действеността) – дифференциален признак на личните същества: *дѣствовующе естество* 21а; *дѣствовующе бжество* 91б.

изводити PtcPraesAct m *изводи*, гр. προβολεύς – *Трин.* Определение на Бога Отца по отношение на Св. Дух⁵⁶: *изводя всесѣгго дха* 52а.

провѣдѣти PtcPraesAct m *провѣдъи*, гр. προειδώς, προγνώστης – *Теол.* Който обладава свойството *провѣдѣние* – дифференциален признак на Божия ум да обладава свършено

⁵⁵ Така наричам случаите, в които на съответната дума от подложката във всички нейни словоупотреби отговаря една и само една езикова единица в текста на превода, и обратно.

⁵⁶ Този термин се избягва от повечето отци на Църквата като твърде телесно, физическо изображение на взаимоотношенията между Лицата на пресв. Троица и защото е бил в употреба у гностиците за означаване еманацията на еоните (св. Атанасий Александрийски, блаж Йероним). Св. Григорий Богослов обаче го използва, като нарича Отца *προβολεύς*, а Св. Дух *προβολή*, *πρόβλημα*, лат. *prolatio*, *emissio*.

предзнание за свободните човешки действия, една от проявите на Божието всезнание, неограничено във времето и пространството: ~ бѣъ 340б.

благодѣяти *PtcPraesAct m* благодѣи, гр. εὐεργετέων – *Иконом*. Който върши благодеяния – определение на Бога в проявлението Му като благодетел по отношение на творението: бѣъ о всеи твари и всею тварью благодѣя 213б.

извращати са, гр. τρέπομαι, *PtcPraesAct* извращааи са, и измѣняти са, гр. ἀλλοιόω, *PtcPraesAc* измѣняаи са – *Онм*. Изменчив – дифференциален признак на сътворените същности в противовес на неизменчивостта на Божеството: нѣъ и дѣиѣгы извращающа ся и измѣняюща ся 26б.

расыпати *PtcPraesAct* рассыпааи в израза въ скорѣ са рассыпааи, гр. εὐδιάλυτος – *Есм*. Лесно разрушим⁷: наше естество въ скорѣ са рассыпая 40б.

хотѣти *PtcPraesAct* хотаи, гр. θελητικός – *Етич*. Комуто е присъщо свободното волеизлияние – дифференциален признак на личните същества: а) *Христ.*: въ дѣвоу естествоу разумноу, хотацю же и дѣиствоуюцюу 21а; б) *Антроп.*: дѣша хотащи 177б.

съпромышляти *PtcPraesAct* съпромышляа, гр. προνοητικός – *Иконом*. Който се отнася до Божия промисъл: бѣъ оубо естъ и творыць и промышльникъ и творительная его сила и съдрѣжация и съпромышляющия бѣгое емоу хотѣние естъ 20ба.

постити са *PtcPraesAct* постаць са, гр. ἀσκητής 298б – *Агиол*. Постник, човек, който води аскетичен, отделен от хората и от обществото (обикновено в пусто, незаселено място) живот, постоянно упражнявайки се във въздържание от храна, пиене, лоши мисли и зли дела с цел нравствено очистване и духовно възвисяване.

плавати *PtcPraesAct f* в израза плаваѣшгя (звѣзда)⁵⁷ – *Есм*. Планета.

б) примери за терминологизирани сегашни страдателни причастия в ЙоЕБ:

видѣти *PtcPraesPass* видимъ, гр. αἰσθητός, ὁρατός, ὁρώμενος, θεωρούμενος, θεωρητός – *Гнос*. Видим, дифференциален признак на материалния свят, означаващ неговата сетивна възприемаемост, в противовес на невидимостта на духовните същности: всего зданья видимаго и невидимаго 48б.

вѣдѣти *PtcPraesPass* вѣдомъ, гр. γνωστός – *Гнос*. Познаваем, до чиято същност може да се стигне в резултат на съзнателна мисловна дейност и на индивидуално познавателно усилие: мисли наша и дѣла и грядущая тѣмъ единѣмъ вѣдома 207б.

недовѣдѣти *PtcPraesPass* недовѣдомъ, гр. ἄπειρος, ἀκατάλητος – *Гнос*. Който не може да бъде напълно познат: иже выше сщцствъ, то и выше вѣдѣние естъ недовѣдомоу бо бѣжество и недостижимо ти то едино емоу достижимо недовѣдѣния и недостижество 34б.

чоути *PtcPraesPass*. чоуемъ, гр. αἰσθητός – *Гнос*. Сетивно възприемаем: чоуемыи миръ – сетивно възприемаемият, видимият, материалният свят.

пастри *PtcPraesPass*. pl пасомы – *Църк*. Пасоми, членовете на Църквата по отношение на своя пастир, свещенослужителя: пасомыихъ пастоухъ речеъ ся 90а; пасомыихъ палица 253а.

⁵⁷ За “движещите се небесни светила” Йоан Екзарх въвежда непреведения термин *планита* или *калкира* съчетание *ἄστρα* *πλανητά* с *πλανησιγῆ* *звѣзда* (в текста се среща и само *πλανησιγῆ*). За това съчетание писателят използва глагола *плавати*, който е имал и значение ‘блуждая’, тъй като буквалното значение на *ἄστρα* *πλανητά* е ‘блуждаещи звезди’. По този начин “движещите се небесни светила” се разграничават от “неподвижните звезди”, които се наричат само *звѣзды*. Всяко от зодиакалните съзвездия е представено със собствено название. Имената на планетите и на зодиакалните съзвездия са заемки от гръцки, но в някои случаи Йоан Екзарх привежда и съответстващите славянски имена. Л. Ф. Фомина изтъква, че в ЙоЕБ преобладават транслитерирани от грц. имена на зодиакалните съзвездия в сравнение с ЙоЕБ, където са използвани повече славянски имена.

ръзати *PtcPraesPass*. + отрицание не ръжемъ, *PtcPraesAct* + отрицание ни ръжуюци ся мѣ
τεμνόμενος 32а – *Трин*. Неделим – с този термин се означава начинът на съществуване на
Лицата на Пресв. Троица.

одръжати, обздръжати, гр. περιέχω, *PtcPraesPass*. о(в)дръжимъ – *Онт*. Обхвaten, който е с
ограничен обем – диференциален признак на сътворените същности, противоположен на
Божията безкрайност: творьноє во и ... одръжимоє б9а; (за Бога) ничимъже не обздръжимъ, нъ паче
обздръжа все и съдръжа и преимыи 49б.

в) примери за терминологизирани минали деятелни причастия:

оусънжти *PtcPraetAct* оусогъшь, гр. κοιόομαι – *Есх*. Покойник: яко гѣ възскръсе на чатъкъ
оусогъшихъ 352б.

г) примери за терминологизирани минали страдателни причастия:

глаголати *PtcPraetPass* глаголанъ, гр. ῥητός – *Гнос*. Изречим, който може да бъде изказан,
Срв. неоглаголанъ.

домыслити *PtcPraesPass* домьслимъ + отрицание ни, гр. ἄ γνωστος – *Гнос*. Вж. вѣдѣти и
недовѣдѣти: бѣ ... несть суцъствьмъ или нестьствьмъ недовѣдомъ ни домьслимъ 30б.

зъдати *PtcPraesPass* зъданъ, гр. κτιστός – *Косм*. Сътворен, диференциален признак на
обективно съществуващото: все суцъство или зъдано есть или нездано 25б.

обыцъевати *PtcPraesPass* обыцъеваныи в израза хлѣбъ обыцъеваныи 273б, гр. ὁ ἄ ρτος τῆ ς
κοινωνίας ‘хляб на общението’ – *Мист*. Определение на хлебния принос при евхаристийната
жертва⁵⁸.

описати *PtcPraetPass* описанъ, гр. περίγραπτος – *Онт./Гнос*. Ограничен – диференциален
признак на сътворената природа, свързан онтологически с нейната пространствено-времева
детерминираност: творьноє во ... описаноє б9а.

прѣдъположити *PtcPraetPass* прѣдъположеныи в израза прѣдъположеныи хлѣбъ, гр. τῆ ς
προθέσεως ἄ ρτος – Култ.-рит. Хляб на предложението.

растворити *PtcPraetPass* растворенъ в израза добръ растворенъ 133а, 164а, гр. εύκραής – *Ест*.
Умерен (за климат или темперамент).

родити *PtcPraetPass* рожденъ, гр. γεννητός – *Трин*. Ипостасно свойство на Второто Лице на
Пресв. Троица: єдинъ же снъ рожденъ 65а.

Специфична е употребата на среден род на причастията за именуване на абстрактно
свойство или клас предмети:

выги *PtcPraesAct n смѣ*, гр. τὰ ὅ ντα – *Онт*. Съществуващите неща, обективното битие в
неговата целокупност: тъ же источъникъ есть выгъю соуциимъ 50а; все смѣ 49б, τὰ πάντα] *Vat.* 491
τὰ ὅ ντα.

изводити *PtcPraesPass субст. sg n* изводимо, гр. παραγωγόν, τό – *Онт*. Производно: иконная
чъсть къ прьвоуоумоу образу престоупанетъ. пьрвыи же образъ есть образъствоуемое, ѿ негоже изводимо
воудеть 300а.

чюути *PtcPraesPass субст. n sg* чюуемое – *Гнос*. Сетивно възприемаемото: ѿ разоумьнаго и
чюуемаго члѣка сътвори 260а.

⁵⁸ Така се нарича евхаристийният хляб поради това, че причастяващите се със Светите тайни влизат в
най-тясно единение със Самия Христос и в Него стават съобщници на вечния живот, а също и понеже
всички вярващи в Христа съставят едно тяло Христово, образ на което е причастяването от един хляб.
Вж. I Коринтяни 10:17 *Един хляб, едно тяло сме, понеже всички се причастяваме от един хляб.*

творити *PtcPraesPass n* творение, гр. τὸ κτιστόν (27а, 69а) // сътворити *PtcPraetPass n sg* сътворение, гр. τὸ γεγονός (119б) // създади *PtcPraetPass n sg субст. sg* създадено, гр. κτίσμα (108б) – *Косм.* Творение: творено же съ всичко нѣкымъ е създадено 27а.

видѣти *PtcPraesPass n* видимо, гр. εἶδος – *Онм.* Външност, вид.
съвършити *PtcPraetPass n sg* съвършено, τέλειον, τό (328б); ἡ τελεία (329а, 351б) –
Съвършенство: ꙗже начатъкъ съвършеннаго 351б.

Многозначност при глаголите със специално значение в ЙоЕБ

И при глаголите-термини, както и при другите категории думи със специално значение в ЙоЕБ се установява характерната за терминологичната лексика в старобългарски език многозначност [Мечковская 1975, Илиева 2013: 44, 151-154]. Полисемията възниква между общоупотребимото значение и създаденото на базата на лексико-семантично терминообразуване специално значение на глагола, при което той започва да се съотнася с определен субект или обект, да влиза в ограничени предикатни отношения. Наблюдават се следните трансформации:

а) промяна в субектната отнесеност на езиковия знак:

исходити – 1. *Общоупотр.* Излизам: яко рѣка исходитъ ис породы 151б; 2. *Трин.* Изхождам, проява на личното свойство на Дух Св.: и дѣхъ ꙗже ѿ бога исходитъ 63а.
въскръснѣти, гр. ἀνίστημι, ἐγείρω – 1. *Общоупотр.* Ставам, изправям се; *Христ.-Есх.* За мъртвец – Отново оживявам: ходи же по земли и съ члѣки поживе, чоудотвори прия, распа са, възкръсе, възиде и все се по истинѣ бы(с) 302б.

строити, гр. κυβερνάω, οἰκονομέω – 1. *Общоупотр.* Ръководя, управлявам: языки и мѣста строяще 111а; елини же звѣздами сими, слънцьмъ и луною ... рѣша все строить же ся еже въ насъ 139б; 2. *Иконом.* За Бога – устроявам, привеждам творението в ред и хармония: вся власти и чины строя 49б.

Вж. също по-горе (съ)творити, (съ)здади по отношение на Бога.

б) промяна в обектната отнесеност на езиковия знак:

причастити са, гр. κληρονομέω – 1. *Общоупотр.* Получавам дял, приемам, наследявам; 2. *Антроп.* С този термин в ЙоЕБ се означава всеобщата приемственост на първородния грях, чиито последици се предават в поколенията чрез раждането съобразно биологичния закон за наследствеността, по силата на който родителите предават на потомството си както своите физически особености, така и нравствените черти на своя характер: отъ адама подобни выхомъ къ нему причащше ся клятвѣ и тѣли 263а.

Вж. също по-горе молити, обръзати.

в) промяна в субектно-обектната отнесеност на езиковия знак:

искупити, ἐξαγοράζω ‘откупувам’⁵⁹ – *Христ.* За Иисус Христос – чрез смъртта на кръста плащам цената за освобождението на всички люде от греха, проклятието и смъртта: посъла бѣ сна своего единогоуднааго... да подзаконныя искупить 327а

Вж. също по-горе раждати, обдържати, мазати.

Съществена роля за развитието на полисемия играе също абстракцията. Промяна на значението от конкретно към абстрактно се наблюдава при следните глаголи, които не

⁵⁹ Думата *изкупувам някого* означава ‘да купя свободата му на определена цена’, а съответно цената, плащана за свободата, се нарича откуп или изкупление. Според християнското вероучение всички грешници се намират в робство на греха и поради това под игото на осъждението.

означават просто действия в конкретното им проявление, а тяхното концептуално осмисляне:

шъствовать и постъпати, гр. κινέομαι – 1. *Общопотр.* Движа се; 2. *Онт.* Притежавам свойството движение: како ли свойство не прѣбоудеть шъствоуя и прѣпадаа 84б: небонъ свойство непостоупно, како ли естъ свойство, аще постоупаеть и припадаеть 232а.

повиновати са, гр. ὑπόκειμαι, ὑποπίπτω, ὑποτάττω – 1. *Общопотр.* Подчинявам се; 2. *Онт.* Притежавам битие, обусловено от някаква външна зависимост – битиен статус на сътворените същности: вся же тварь...по своему естеству тѣлѣ повиноуеть ся 69б.

хотѣти, гр. θέλω, βούλομαι – 1. *Общопотр.* Искам, желая; 2. *Етич.* Изявявам акт на свободна воля: бѣ хотѣвъ тѣчью ѿ небытѣя въ бытѣе все преведе 58а.

Получаването на ново значение може да стане и чрез пренасяне на белезите на основното значение или на някое от вторичните значения към друго ново понятие – преносно значение [Иванова-Мирчева 1959: 3-37]. Преносимостта, както е известно, е способност на думата, разширявайки своя обем, да назовава ново понятие, нов предмет или явление, което се намира във връзка или зависимост от първоначално назованото понятие, като се използва сходството на един предмет или явление с друг [Бояджиев 1986: 54]. В този случай терминът се явява като метафора или метонимия по отношение на породилата го дума [Илиева 2005; Илиева 2006]. По този начин са развили терминологичното си значение глаголите възсидити, освѣтити, пасти и др.

Освен между общопотребимото и новото терминологично значение на терминологизирани обикновени глаголи в изследвания паметник полисемия се наблюдава и между употребите на една и съща лексикална единица в различни терминологични подсистеми на богословието (с или без наличие и на обикновено значение):

исповѣдати, гр. ἐξηγέομαι, ὁμολογέω – 1. *Общопотр.* Разказвам, изявявам, обявявам: из мождене приходять жилы плоскы, исповѣдаютъ къ большоому вывшею чюутѣе и приятѣе 190б; снз сынъ въ ядрѣхъ очинхъ, тѣ исповѣда о немъ 14б; 2. *Агиол.* Безбоязнено открито признавам с думи и дела известни религиозни принципи: исповѣдаемъ едино крѣщение на оставление грѣхомъ жизнь въ чьнчюю 238б; 3. *Мист.* Изповядвам се, открито признавам греховете си и се разкайвам за тях: послабитъ бѣ к томоу въ скверно дѣло въпасти, якоже падениемъ въ възпоминание прити своя немощи и сѣмѣрити ся и пришѣдъ исповѣсть ся гѣви 210б.

овъщъствовать, гр. κοινώνω – 1. *Онт.* Притежавам общи свойства с други предмети, имам една и съща основа на битието: чѣкъ и бездоушнымъ овъщъствоуетъ и бесловесныхъ приемлетъ животъ и словесныхъ прия разумъ 180б; 2. *Мист.* Приобщавам се със светите Христови тайни: и мы овъщъствуемъ имъ хѣа и приемлемъ его плъть и бж(с)тво. Овъщъствуемъ же и единьствуемъ и сами въ себѣ симъ 277б.

извести, изводити – 1. *Общопотр.* Извеждам, вода извън пределите на нещо: азъ гѣ бѣ твои изведыи тѣ ѿ земля егуптѣьскыи 36б; 2. *Косм.* В израза изъ небытѣя (ѿ несоучьства) извести/изводити 155а ‘извеждам от небитието, създавам’; 3. *Трин.* (за Бога Отца) Извеждам Св. Дух: изводя всесѣгго дѣха 52а.

В подобни случаи обогатяването на семантичната структура на думата се явява резултат от вътрешната диференциация на съществуващото отпреди по-общо значение: всяка дума се разчленява на диференциални признаци и се вземат няколко или дори само един от тях, който влиза в основата на дефиниции, принадлежащи към разни богословски подсистеми.

Полисемията, възникваща между употребите на една и съща лексикална единица в различни терминологични подсистеми, при глаголите-термини в ЙоЕБ е основно функционална⁶⁰, значително по-рядко понятийна⁶¹.

Примери за функционална полисемия:

поновити, понавляти – Обновявам: а) *Сотир*. С този термин в сотириологията се означава актът на възстановяване на повредената от греха човешка природа и нейното нравствено обновление, извършен чрез кръстната смърт на Исуса Христа: *приметь хоуждене наше ... естество, да собою си в себѣ поновить* 234а (срв. още 223б, 234б); б) *Мист*. Терминът ‘обновявам’ в мистериологията се използва за означаване акта на духовно обновяване, който се извършва в тайнството кръщение чрез умирането на кръщаемия за предишния му духовен живот на богоотчужденост и повторното му раждане за нов, праведен и свят живот в единение с Бога, при което той е очистил душата си от греховните наклонности и е получил нови: *Дхъ же акоже по образу и подобью въ насъ понавляющоу, а водѣ доуховнымъ благодатиємъ плзть грѣховноу омываюци ...* 242а.

подобити са, подобавати са, гр. ὁμοίω – Уподобявам се, подобен съм; притежавам, придобивам общи свойства с някой друг: а) *Христ*. В христологията терминът ‘уподобявам се’ означава действителното /не привидно/ възприемане от Бога-Слово на човешката природа в личностно единство със Своята божествена природа (срв. Филип 1:5-8); и народотворецъ рода нашего утробомилостию своєю подобивъ ся намъ всемъ бывъ члкъ без грѣха 261а; б) *Антроп*. В християнската антропология терминът ‘уподобявам се’ (в смисъл на богоподобявам се) означава ‘развивам и усъвършенствам духовните си сили’: не хоцетъ же единъ бѣ правдивъ, нъ всемъ подобовати се во противоу силъ 319а.

разлжчиги, разлжчати, гр. χωρίζω, διαρέω, ἀφορίζω, διαχωρίζω – Разлъчвам, отделям: а) *Онт*. Процес, свойствен на сложно-съставните единства в материалната природа, изградени от множество елементи (респ. единици), и на количествената делимост на класовете от еднородни обекти: си во разлоученѣ (душата и тялото след смъртта, ск. Т. И.); на троѣ разлоучаѣ троичьскыя оутвари 112б; б) *Трин. с отрицание*: снъ ѿ оца раждаеть ся никакоже отъ него не разлоучаѣ ся, нъ присно въ немъ есть 61б.

съвзкупити, съвзкоупяти, гр. ἐνώω, συνάγω, μίγνυμι – Съединявам, съчетавам: а) *Христ*. ѿ стѣ дѣвъ приятъ мысливу и разоумивоу одшени плзти и въ немъ бытие доуходоуциѣ съвзкоупль ся оупостасно безъ размѣса ни без измѣна и неразлоучна, не преложивъ божьствьнаго своего естества въ плзтьное соущество 231а; б) *Ест*. якоже вода или вино или ино великоже жидостьми съвзкоупляеть са и растворяеть са 32а.

съвршиги *PtcPraetPass* съвршенъ, гр. τέλειος, τελειούμενος, παντελής – Съвършен: а) *Теол*. Диференциален признак на Божествената природа: единъ естѣ бѣ съвршенъ 39б; б) *Христ*. В христологията терминът съвршенъ означава пълнотата на Божествената и човешката природи в Лицето на Господа Исуса Христа: бѣ съвршенъ естѣ коупно и члкъ съвршенъ ѿ двою естествоу, бж(с)ка и чловѣчьска; в) *Етич*. Който е постигнал духовна и нравствена зрелост в любовта си към Бога и ближните, чувства се истински свободен и постъпва според изискванията на нравствения закон: сѣтвори ... члкъ доухъмъ съвршенъ 104а; г) *Косм*. С термина ‘съвършен’ в християнската космология се означава относителната завършеност на

⁶⁰ При функционалната полисемия семантичната структура на съответната лексикална единица се равнява на обема и съдържанието на едно понятие, с което отделните значения са свързани, като при всяко обемът и съдържанието на понятието варират – стесняват се или се разширяват [Левит 1969: 65; Георгиев - Русинов 1979: 80-84].

⁶¹ При понятийната полисемия всяко едно от значенията на многозначната дума назовава различно понятие.

тварните субстанции: камы бо и дрѣво и желѣзо, коеждо о себѣ съврѣшено есть по своему естеству
75а, срв. още 146б, 279б.

Пример за понятийна полисемия:

раздрѣшити, раздрѣшити, гр. διαλύω, λύω – 1. *Сотир./Мист.* Опрошавам грях: и прѣдъць
грѣхъ раздрѣши ся 251а; 2. *Ест.* Разлагам на съставните елементи: *Възвр.* тѣло тѣлѣющее и
раздрѣшаяя са 343б.

Има редица случаи, при които част от значенията на един термин се намират в
отношение на понятийна полисемия, а други – на функционална, например:

отължчити, гр. χωρίζω, ἀπαλλάττω, διαίρεω, διακρίνω, ἀφιερόω – 1. *Общопотр.* Отделям,
отстранявам: ѿлжчи а ѿ женъ 332с7 || Лишавам: всеа вещьныа мысли ѿлоучены; 2. *Култ.-*
рит. Отделям за сакрална употреба, посвещавам, = ἀφιερόω: ни соувбота боу ѿлоучена
322б; всего жития къ боу ѿлоучающе 323а (англи, бел. Т. И.); 3. *PtcPraetPass* отължченъ,
кеχωρισμένως 78а: а) *Онт.* Съществуващ като отделна субстанция: не бо и състави другъ
въ друзѣ соуть. въ своемъ же къждо есть и оукромь сирѣчь о себѣ есть ѿлоученъ 77б; б) *Трин.*
не отължченъ, ἀχώριστος (68б), ἀχώριστως (61б): Неотлъчно, неразлъчно –
дифференциален признак на свръхестественото раждане на Второто Лице на Пресв.
Троица – без отделяне от същността на Отца и без числово множение: а снъ съврѣшена
оупостаъ есть отъча не отълоученъ 68б.

Интересно е да се отбележи, че при отделните аloseми на една и съща дума (с
терминологичен и/или обиходен узус) понякога се наблюдава специфична употреба на
граматическите категории вид и залог, а за терминологизираните причастия и род и
число. Така например глаголят почити/ почивати в общопотребимия език означава
'отдъхна, почина си/ отдъхвам, почивам си': въ съ бо (с. днь соувбота, бел. Т.И.) почи бѣ отъ
дѣлъ своихъ 320б, а в преносна метафорична употреба – 'умирам, респ. умрял съм,
покойник съм': въ сѣиухъ почиваетъ 284б. Като тринитарен термин същият се използва само
в несв. в. и означава взаимоотношението на вечно съществуване и единение между
Второто и Третото Лице на Пресв. Троица в противовес на Западното учение за изхождане
на Св. Дух и от Сина (Filioque): тѣ (сѣи дѣхъ, ск. Т. И.) въ сѣоу почиваетъ 70а. Съответно,
калкираният христологичен термин възплзтити са, гр. σαρκόομαι, 'въплъщавам се' със
субектна отнесеност към Иисус Христос се използва само в среден залог: вес примѣса
въплзтити са 33ба. Съвременната детерминологизация на същия е съпроводена с
отпадане на граматическото ограничение във парадигмата [РБЕ, 2, с. 628]. Вж. също по-
горе употребата на сегашното деятелно причастие на быти в м. р. ед. ч. (си) и в ср. р.
ед./мн. ч. (сае).

Многозначността в терминологичната лексика на ЙоЕБ не е пречка при разбирането,
понеже в минимален контекст думата конкретизира значението си посредством останалото
словесно окружение.

Терминологична дублетност и синонимия при глаголите със специално значение в ЙоЕБ

Терминологична дублетност при глаголите със специално значение в ЙоЕБ възниква:

- а) на базата на различие в произвеждащата основа – обьщевати : обьществовати;
- б) въз основа на разнообразие в префиксацията – възплзтити са : оплзтити са; възчловѣчтити
са : очловѣчтити са, омрачтити са : помрачтити са; одръжжати : обдръжжати; прѣждепроброобразовати :
прѣждепрѣобразовати; благоволити : благоизволити; повѣдати – исповѣдати;

в) между лексикални синоними – възсъяти : възсидити; молити : просити; вѣдѣти : знати : раззоумѣти; творити, сътворити : зѣдати, съзѣдати и др.

Съпоставката на застъпените в ЙоЕБ синонимни двойки Кирило-Методиевизми и преславизми при глаголите-термини показва, че не може да се говори за определено предпочитание към едните или другите варианти. Представените данни са нагледна демонстрация за равновесието на този тип лексикални дублети в творчеството на Йоан Екзарх. Балансът в употребата на “преславизми” и “кирилометодиевизми” при тази категория терминологични названия за пореден път свидетелства, че нормативността в старобългарския език от периода X-XI в. не е строга. Тя се изразява в преобладаването на един основен лексикален синоним, без това да означава пълно пренебрегване на останалите дублети. Преславската терминология не отхвърля първоначално създадената Кирило-Методиева такава, а съществува редом с нея като синонимна.

кирилометодиевизми	“Небеса”	“Шестоднев”	преславизми
възсидати	отъдати (2)	отъдати (5)	отъдати
въскръснѣти	въскръснѣти (3) въстати (18)	въскръснѣти (5) възстати (12)	въстати
оупъвати	оупъвати (1)	оупъвати (1), надѣяти са (4)	надѣяти са
подражати	подражати (1) подобити са (5)	подражати (9) подобити са (6)	подобити са
постити са, пощение	постити са (1) пощение (1) алъкати (1), алъчѣба (2)	алъкати (2) алъчѣба (5) алкание (1)	алъкати, алъчѣба, алкание
приѣти, приѣтие	приѣти (30), приѣтие (25) страдади (6), страсть (7)	приѣти (111), приѣтие (2) страсть (2)	страдади, страсть
раззоумѣ/ва/ти	раззоумѣ/ва/ти (33) вѣдѣти (91)	раззоумѣ/ва/ти (168) вѣдѣти (121)	вѣдѣти
съвѣдѣтельствовати	съвѣдѣтельствовати (7) послоушьствовати (1)	съвѣдѣтельствовати (35)	послоушьствовати

Разпространение на глаголите със специално значение от ЙоЕБ в други паметници от епохата

При описването и анализирането на лексиката показателни за стилистично-лексикалните предпочитания на школата или книжовника са редките думи с честота на употреба от 1 до 3 пъти, които много често са със специфичен семантичен пълнеж⁶². Тук трябва да уточним, че една част от коментираните лексикални единици имат единична употреба в разглеждания текст, но иначе са известни и от други паметници. Друга част са същински *hapax legomena*, познати само по този ръкопис (отразени или не в старобългарските речници). Така лексикографската традиция не регистрира изобщо засвидетелстваните в изследвания текст глаголи със специална терминологична употреба възнашати, оуловѣчити са и прѣждепрѣобразити⁶³. Други девет отбелязва само с пример от ЙоЕБ, а именно посочените по-

⁶² Еднократно употребените глаголи със специално значение в ЙоЕБ са: благоволити, благодарѣти, благоизволити, блазнити, възнашати, възнести, възсъяти, изврацати са, искупити, лицетворити, обръзати, одръжати, оплзтити, освѣцати, оксвърнити са, отъкрѣтити, оуловѣчити са, покаяти са, помрачити, пораждати са, послабяти, послоушьствовати, постъпати, постити са, поубожити, причѣстити са, проуставити, проучити прѣдъположити, прѣждепрѣобразовати, прѣждепрѣобразовати, прѣсѣдити, прѣтварѣти, раздрѣшати, раздѣлити, разлигъствовати, распинати, съблазнити, съмѣрити, съпаста, съпрѣмьшлати, съходити са, съществовати, тѣрити, чюдотворити, ѣдинѣствити. Разбира се, както може да се види от списъка, някои единично употребени специални глаголи в ЙоЕБ съвсем не са рядко срещани в други текстове, т.е. попадат в тази графа чисто случайно (покаяти са, съмѣрити, съблазнити, съпаста).

⁶³ Тези глаголи не са засвидетелствани никъде в лексикографските справочници, поради което могат да се приемат за Екзархови неологизми. Влизаният в състава на прѣждепрѣобразити глагол прѣобразити е отбелязан

горе подобавати са, послабляти, прооуставляти, съпромышляти, ъдинити, ъдиновати и ъдиньствити, както и икономическия термин прѣсждити, гр. $\pi\rho\kappa\rho\rho\iota\nu\omega$, ‘предопределям’ и свещено-историческия $\rho\alpha\sigma\rho\rho\iota\nu\alpha\tau\iota$, гр. а) $\nu\alpha\sigma\tau\alpha\upsilon\rho\zeta\omega$, ‘разпѣвам на кръст’⁶⁴. Тяхното наличие очертава определени похвати на свободно и точно създаване в процеса на превода от гръцки на славянски неологизми при разглежданата категория думи, образувани чрез различни прийоми: префиксация (при $\sigma\chi\lambda\omega\beta\eta\tau\iota$ са, $\rho\rho\chi\iota\zeta\alpha\tau\iota$, прооуставляти, прѣсждити, $\rho\alpha\sigma\rho\rho\iota\nu\alpha\tau\iota$, съпромышляти), афиксация посредством -овати (ъдиновати, подобавати са), отименна деривация (ъдиньствити) и т.н.⁶⁵.

Що се отнася до глаголите със специално значение в анализирания паметник, нефиксирани в старобългарския канон, но отразени в речниците с източници среднобългарски ръкописи или руски и сръбски преписи на старобългарски произведения, за съществуващи Срезн. добавя примери от Мин1096г. и Мин1097г., а за различествуващи, описати и прооуставити посочва употреба в Изб1073г. Овожити е представен с примери от Мин1096г. и СтихирХШв.; лицетворити – от Златостр; обьществуващи – от ВМЧ; понавляти – от ПалХIVв. и ПандАнтХIв.; поновити и пооубожити – от ГрНазХIв.; провѣдѣти – от Сб1076г, Мин1096г., НиконПанд, КозмаИнд; промышляти – от Сб1076г., КозмаИнд, ЕфрКрм; $\rho\rho\chi\iota\zeta\alpha\tau\iota$ – от Сб1076г. и Изб1073г.; $\rho\rho\delta\zeta\eta\lambda\omega\beta\eta\tau\iota$ – от ГрНазХIв. и ЕфрКрм, $\rho\rho\beta\omega\rho\alpha\zeta\omega\tau\iota$ – от ПандАнтХIв.; $\tau\omega\upsilon\delta\omega\tau\omega\rho\iota\tau\iota$ – от Изб1073г., ГрНазХIв., ПандАнтХIв., ГАм; ъдиньствуващи – от НиконПанд; послабити се регистрира в късни ръкописи.

Четири от глаголите със специална терминологична употреба в ЙоЕБ, еднократно засвидетелствани в КСП, са характерни за Супр ($\rho\rho\beta\tau\omega\rho\alpha\zeta\omega\tau\iota$, $\rho\omega\sigma\tau\eta\sigma\alpha\tau\iota$, $\rho\omega\zeta\alpha\beta\eta\tau\iota$, $\rho\omega\mu\eta\sigma\lambda\eta\tau\iota$), един – за Евх ($\nu\epsilon\delta\omega\beta\delta\eta\tau\iota$) и един за Хил в цитат от Апостола /ШКор11:14/ ($\rho\rho\beta\omega\rho\alpha\zeta\omega\tau\iota$). От тях $\rho\omega\zeta\alpha\beta\eta\tau\iota$ и $\rho\rho\beta\omega\rho\alpha\zeta\omega\tau\iota$ имат едни и същи гръцки съответствия в ЙоЕБ и КСП – $\gamma\nu\omega\rho\iota\zeta\omega$ за $\rho\omega\zeta\alpha\beta\eta\tau\iota$ и $\mu\epsilon\tau\alpha\sigma\chi\eta\mu\alpha\tau\iota\zeta\omega$ за $\rho\rho\beta\omega\rho\alpha\zeta\omega\tau\iota$. Останалите отговарят на различни гръцки думи в ЙоЕБ и КСП (включително и по отношение на префиксите): $\rho\rho\beta\tau\omega\rho\alpha\zeta\omega\tau\iota$ са – на $\mu\epsilon\tau\alpha\lambda\iota\tau\tau\omega\mu\alpha\iota$ в ЙоЕБ, а на $\mu\epsilon\tau\alpha\beta\acute{\alpha}\lambda\lambda\omega\mu\alpha\iota$ в КСП; $\rho\omega\sigma\tau\eta\sigma\alpha\tau\iota$ – на $\sigma\upsilon\nu\epsilon\rho\upsilon\epsilon\omega$ в ЙоЕБ, а на $\acute{\epsilon}\nu\epsilon\rho\upsilon\epsilon\omega$ в КСП; $\nu\epsilon\delta\omega\beta\delta\eta\tau\iota$ – на $\acute{\alpha}\gamma\nu\omicron\epsilon\omega$ в ЙоЕБ, а на $\acute{\alpha}\tau\omicron\rho\epsilon\omega$ в КСП; $\rho\omega\mu\eta\sigma\lambda\eta\tau\iota$ във формата си за $\rho\tau\epsilon\pi\alpha\epsilon\sigma\tau\omega\varsigma$ + отриц. ни $\rho\omega\mu\eta\sigma\lambda\eta\tau\iota$ – на $\acute{\alpha}\gamma\nu\omega\sigma\tau\omicron\varsigma$ в ЙоЕБ : $\rho\omega\mu\eta\sigma\lambda\eta\tau\iota$ – на $\kappa\alpha\tau\alpha\lambda\alpha\mu\beta\acute{\alpha}\nu\omega$ в КСП.

Двадесет и един от глаголите с терминологично значение в ЙоЕБ са нискофреквентни в КСП (до 5 употреби включително). От тях употребени в един старобългарски паметник са: $\sigma\chi\lambda\omega\beta\eta\tau\iota$ са, $\delta\eta\iota\sigma\tau\omega\upsilon\tau\omega\tau\iota$, $\omega\gamma\lambda\alpha\sigma\alpha\tau\iota_1$, поновити, $\rho\rho\beta\tau\omega\rho\iota\tau\iota$, $\rho\alpha\sigma\chi\omega\delta\iota\tau\iota$ – регистрирани в Супр, и $\omega\sigma\tau\eta\sigma\alpha\tau\iota$ – в Евх. В повече от един паметник се срещат: $\rho\omega\mu\eta\sigma\lambda\eta\tau\iota$ (Син, Евх, Супр); $\rho\omega\beta\omega\tau\iota$ (Евх, Супр); $\omega\beta\eta\sigma\tau\omega\tau\iota$ (Супр, Зогр-лл); $\omega\mu\eta\tau\omega\tau\iota$ (Супр, Зогр, Мар); $\rho\omega\rho\alpha\zeta\omega\tau\iota$ са (Клоц, Супр); $\rho\rho\beta\omega\rho\alpha\zeta\omega\tau\iota$ (Супр, Зогр, Мар); $\rho\omega\delta\zeta\eta\sigma\alpha\tau\iota$ (Супр, Евх);

еднократно в Евх 416 18. Композицията с първи компонент наречието $\rho\rho\beta\eta\delta\epsilon$ също е известна още от КСП. Срв. $\rho\rho\beta\eta\delta\epsilon\beta\eta\tau\iota$ (Супр), $\rho\rho\beta\eta\delta\epsilon\zeta\alpha\beta\eta\tau\iota$ (Мар), $\rho\rho\beta\eta\delta\epsilon\zeta\alpha\beta\eta\tau\iota$ (Зогр, Мар, Сав, Супр), $\rho\rho\beta\eta\delta\epsilon(\nu\alpha)\rho\epsilon\tau\eta\tau\iota$ (Евх, Супр), $\rho\rho\beta\eta\delta\epsilon\sigma\alpha\zeta\eta\tau\iota$ (Евх), $\rho\rho\beta\eta\delta\epsilon\sigma\iota$ (Супр), $\rho\rho\beta\eta\delta\epsilon\sigma\delta\alpha\tau\iota$ (Зогр, Мар, Ас).

⁶⁴ По отношение на някои от регистрираните $\rho\alpha\chi\alpha$ $\rho\epsilon\gamma\omega\mu\epsilon\tau\alpha$ в ЙоЕБ може да се посочат сродни лексеми, употребявани предимно в паметници на Преславската школа: $\rho\rho\omega\sigma\tau\alpha\upsilon\lambda\eta\tau\iota$ в ЙоЕБ : $\rho\rho\omega\sigma\tau\alpha\upsilon\lambda\eta\tau\iota$ в ЕфрКрм; $\rho\rho\beta\eta\delta\eta\tau\iota$ в ЙоЕБ : $\rho\rho\beta\eta\delta\eta\tau\iota$ в Амос 5:11 (ръкопис ХIv.); $\nu\epsilon\delta\iota\sigma\tau\omega\upsilon\tau\omega\tau\iota$ в ЙоЕБ : $\nu\epsilon\delta\iota\sigma\tau\omega\upsilon\tau\omega\tau\iota$ в ЕфрКрм и ТриодХШв. $\nu\epsilon\delta\iota\sigma\tau\omega\upsilon\tau\omega\tau\iota$ в ЙоЕБ : $\nu\epsilon\delta\iota\sigma\tau\omega\upsilon\tau\omega\tau\iota$ в Евх 1056 18-19, Супр 82:18 и 493: 19, Изб1073г., Мин1096г., ЕфрКрм, ГрНазХIв.

⁶⁵ Много трудно може да се определи дали даден хапак в ЙоЕБ е дело на езикотворчество. Възможно е лексемата да се среща и в други текстове, но поради липса на речници за всички авторски съчинения и преводи не може да се направи справка. В този смисъл трябва много предпазливо да се говори за неологизми или авторско словотворчество.

растворити (Син, Евх, Супр); рѣзати (Зогр, Мар); съвъкоупляти (Клоц, Супр); сълагати (Зогр, Мар, Сав, Боян); сълежати (Зогр, Мар, Ас, Евх).

Седем от глаголите-термини в ЙоЕБ имат фреквентност от 5 до 10 употреби в КСП: бланити (Супр Зогр Мар Ас), възплътити са (Евх Супр Киев), освѣщати (Супр Евх); помрачати са (Евх Син); расыпати (Зогр Мар Ас Супр); съвъкоупити (Евх Супр Мар Ас); съложити (Зогр Мар Ас Клоц Супр).

Глаголите с терминологична функция в ръкописното предание на ЙоЕБ

В текстовата традиция на ЙоЕБ⁶⁶ при разглежданата категория думи със специално значение са застъпени следните замени:

вожити 70б¹] III обожаа, V бѣзъ быти; 70б²] *rel.* обожаати

быти *PtcPraesAct m* сын в израза присно сын, гр. ὄϊδιος, 19а] I присно соуции, присносоуциенъ

вънимати, гр. μετέχω 70бbis] III приимати

въсѣдити, гр. φυτεύω 257б] III насадити, 306б] III засѣдити

въсѣстити, гр. ἐγεῖρω 351а¹] II, III, V възсѣстити

въсѣяти, гр. ἐγκαταλείρω 23б] II во(з)сѣяти

вѣдѣти, гр. οἶδα 93а] II, IV, V видѣти; γινώσκω 18а] I, V видѣти; ἐπιγινώσκω 15а] I съвѣдѣти

зѣдати, гр. κτίζω 108б] III съзѣдати; *PtcPraesPass* зѣданъ, κτιστός 27б] V съзѣданъ 106а

извести, гр. ἐξάγω 154аб] I изнести; παράγω 29б] III привести

объщевати, гр. κοινωνέω 299б] I, III, V обществовати

обществовати, гр. κοινωνέω 65а] II, IV, V, VIII обществовати, 144а] II-V обществовати, 180бbis] II-V обществовати

оплзтити, гр. σαρκόω 287а] *rel.* възплзтити

покаяти са, гр. μετανοέω 318а] II-V каяти са

пораждаати са, гр. ἀναγεννάω 242а] III порождаати

послосъществовати, гр. μάρτυς, sc. εἶναι 21б] III свидетелствоуютъ

провѣдѣти, гр. προγινώσκω 297б] II, IV проповѣдати

прообразовати, гр. προτυπόω 256а] *rel.* прежепрообразовати

про(о)учицати, гр. προκαθαίρω 245б] III прѣдоучицати, V приочицати

прѣвести в израза ѿ небытия въ бытиѣ прѣвести, гр. παράγω 55а] III, IV, V, VIII привести, 58а] *rel.* привести, 103б] *rel.* привести, 104а] *rel.* привести, 119а] *rel.* привести, 249б] II-V привести, 250б] II-V привести, 260а] II-V привести

прѣложити, гр. μεταβάλλω 355б] II-V вложити

раздрѣшати, гр. διαλύω 343б] II-V раздрѣшати

различествовати, гр. διαφέρω 73б] V различно соутъ

⁶⁶

При критиката на текста издателката Л. Садник се обявя на 9 руски преписа, обхващащи периода от XIV до XVII вв. Като основен е използван най-ранният запазен препис – ГИМ №108 от Синодалната сбирка от XIII в. (= Горски-Невоструев №155).

Паралелно консултирани в изданието са:

I = №121 от Сбирката на Троицко-Сергиевата Лавра /л. 83-176v/ (= F 304)

II = №534 от Сбирката на Егоров от XVI в. /л. 1-261/ (= F 98)

III = №612 от Сбирката на Егоров от XVI в. /л. 86-218/ (= F 98)

IV = №102 от Колекцията на Овчиников от XVI в. (= F 209)

V = №176 от Сбирката на Троицко-Сергиевата Лавра от XV в. /л. 94 - 171/ (= F 304)

VI = от XVII в. към Сбирката на Ундолски (= F 310)

VII = №125 от Сбирката на Егоров от XVI в. /л. 110 до 207v/ (= F 98)

VIII = №59 от Сбирката на Хлудов от XVI в.

IX = №442 от Сбирката на Хлудов от XVI в. /= Горски-Невоструев №156/

распропинати, гр. ἀνασταύρω 239бbis] II-V распинати
сватити, гр. ἀγιάζω 70бbis] III бѣцати, 71a, 253б] I-V бѣтити
свѣзкоупити, свѣзкоупляти, гр. ἐνόω 231a] III свѣзбѣсити; συνάγω 154a] III свѣзбрати
сѣставити, сѣставляти, гр. ὑφίστημι 172a] I ставити, 230a] III вѣстати, καθίστημι 233a] I ставляти
творити, гр. ποιέω 319бbis] II-V сътворити, κτίζω 27б] I сътворити, δημιουργέω 90a] III сътворити
чоудотворити, гр. θαυματουργέω 302б] III и чоудеса и знамения мзного сътвори
чоутти PtcPraesPass m чунемъ, гр. αἰσθητός, 260a] III чоувствьнъ

Обобщавайки изнесения конкретен материал, можем да извлечем следните изводи:

Анализът на текстовата традиция на ЙоЕБ, направен въз основа на паралелно консултираните в изданието преписи, разкри следните типове текстологични варианти⁶⁷ при разглежданата категория думи:

- а) Текстологични варианти префиксални словообразователни дублети, образувани чрез синонимни представки: оплзтити 287a] гел. възплзтити; отъкръстити 239б] II-V окръстити; про(о)чицати 245б] III прѣдочицати, V приочицати
- б) Текстологични варианти префигирани и непрефигирани словообразователни дублети: вожити 70б₁⁴] III обожити; творити 319бbis] II-V сътворити; сватити 253б] I-V бѣтити; покаяти с 318a] II-V кяти с; распропинати 239бbis] II-V распинати
- в) Текстологични варианти дублети (от различни произвеждащи основи): пораждати с 242a] III порождати с; раздръшати 343б] II-V раздроушати; обьцѣвати 299б] I, III, V обьцѣствовати
- г) Текстологични варианти словообразователни дублети, произведени посредством различни афиксални комбинации: незьданъ 89a] V несъзданенъ
- д) Текстологични варианти разнокоренни синоними: свѣзкоупити 231a] III свѣзбѣсити; συνάγω 154a] III свѣзбрати; вѣставити 351a¹] II, III, V вѣскръстити; послушьствовати 21б] III свидѣтельствовати
- е) Текстологични варианти двусъставен глагол срещу словосъчетание: чоудотворити 302б] III чоудеса сътворити; разлиъствовати 73б] V различно быти
- ж) Текстологични варианти име с терминологична функция срещу партиципиално терминологично словосъчетание и обратно: проразоумьникъ 19б] III все пръвѣдъи; присно сын 19a] III прѣвѣуьнъ; саможивъ 295a] II-V самъ живъи; чоунемъ 260a] III чоувствьнъ
- з) грешки: вѣсѣяти, гр. ἐγκατασπεῖρω 23б] II во(з)сѣяти [Илиева 2008].

В семантично отношение текстологическите варианти помежду си биват дублети с идентична семантика и близкозначни синоними. Лексикалното вариране при специалните наименования в текстовата традиция на ЙоЕБ почива на същите езикови основания, както вътретекстовата синонимия в базовия препис. В него се оглежда тогавашното състояние на езиковата синонимика, характеризираща се с развита дублетност, преди да бъдат твърдо определени в езика названията на богословските понятия. Лексикалните варианти в текстовата традиция на ЙоЕБ покриват същия словен ресурс като вътретекстовите синоними в базовия препис. Установяват се едни и същи типове текстологични варианти и вътретекстови синоними.

Като отделна подгрупа при дублетите с идентична семантика се обособяват т. нар. двойки кирилometодиевизми и преславизми: вѣставити 351a¹] II, III, V вѣскръстити; послушьствовати 21б] III свидѣтельствовати. В употребата на тази група дублети съпътстващите

⁶⁷ Възприемам определението на Р.М. Цейтлин за текстологичните дублети като думи, предаващи по различен начин една и съща дума от гръцкия оригинал в определен контекст и в определен литературен паметник. С малки изключения обикновено текстологичните дублети са едновременно и лексикални дублети, т.е. думи, които имат едно и също значение. Вж. Цейтлин 1986: 65.

ръкописи показват тенденция на равновесие, каквато се открива и при анализа на основния текст [Илиева 2005: 56]. Предпочитанието на един редактор – преписвач към даден основен лексикален синоним не означава пълно пренебрегване на останалите дублети, а съществуване на вариантите като синоними вътре в рамките на един и същ апограф. Вариантите не са собствено индивидуална речева употреба, а се явяват общоезикови синоними.

Съотношение на глаголите със специално значение в ЙоЕБ спрямо гръцката подложка

В ЙоЕБ е приложим поморфемният принцип на превеждане, при който гръцката морфема като единица на превода обуславя постоянното ѝ предаване чрез точно определени старобългарски морфемни: например гръцки префигирани глаголни форми с *ἐν-/εἰς-* се изразяват предимно чрез старобългарски префигирани глаголи с представка *въ-* (*възнимати* : *εἰσεέλκομαι*; *възловѣчити са* : *ἐνανθρωπέομαι*), производни на *ἀνα-* – посредством образувания с *въз-* (*възкръснѣти* : *ἀνίστημι*; *възигти* : *ἀναφοιτάω*, *ἀναλαμβάνομαι*, *ἀνατέλλομαι*), такива на *ἀπο-/ἐκ-* – с префиксати на *отъ-* и *из-* (*извести*, *изводити* : *ἐξάγω*; *искоугити* : *ἐξαγοράζω*; *исходити* : *ἐκπορεύομαι*), а формации на *про-* и *δια-* – с глаголи на *про-* (*прообразовати* : *πρωτόω*, *проεικονίζω* ‘предизобразявам’, *прочицати* : *προκαθαίρω*) и *раз-* (*раздрѣшати*, *раздрѣшити* : *διαλύω*; *различѣствовати* : *διαφέρω*). Тук попада и изразяването на гръцки глаголни форми с бипрефикс, един от чиито елементи е някоя от тези представки, например *ἐπανα-* : *въз-* (*ἐπανίστημι* – *възстати* 161а, *възставити* 341а); *ἐξανα-* : *из-* (*ἐξανατέλλω* – *изигти* 280а); *διεξ-* : *из-* (*διεξάγω* – *изводити* 29б); *συγκατα-* : *съ-* (*συγκαταβαίνω* – *съходити*₂ 225б, 241б); *ἐγκατα-* : *въ-* (*ἐγκατασπείρω* – *въсѣяти* 23б). Разбира се, за всеки гръцки префикс се срещат като преводни еквиваленти освен точното морфологично съответствие и други представки (*възнимати* *прос-έχω* 207а, *мет-έχω* 70бbis; *из-вести*, *из-водити* *пар-άγω*, *про-άγω*; *о-мрачити са* / *ἐκ-λείπω*; *отъ-кръстити* *ἀνα-βαπτίζω* ‘прекръщавам, повторно, наново кръщавам’⁶⁸).

В ЙоЕБ Терм открих един пример за превод на гръцки глагол с бипрефикс с първа съставка *про-* чрез старобългарско словосъчетание от наречието *прѣжде* и префигиран глагол, чиято представка изразява семантиката на втория компонент от гръцкия сложен префикс (*προεπινοέω* – *прѣжде помислити*). Такива примери се срещат немалко в КСП. При *прѣждепрообразовати*, *прѣждепрѣобразовати*, гр. *πρωτόω* (256а bis) в старобългарското съответствие е налице префиксален плеоназъм.

Към тази техника на превод спада и изразяването на гръцкия префикс *ἀνα-* освен чрез редовния ѝ еквивалент представка *въз-* също и посредством *adverbium* в *ἀνασταυρόω* : *пакы распропинати* (239б). Този начин на превеждане на гръцки префигирани глаголни форми чрез старобългарското словосъчетание ‘глагол + наречие’ се явява една от специфичните особености на Кирило-Методиевата книжовна школа в плана на по-свободното предаване на гръцката лексика изобщо⁶⁹. Като цяло може да се каже, че що се отнася до префиксацията, предаването на гръцките глаголи в ЙоЕБ отразява преводаческа практика, характеризираща

⁶⁸ пакы ся отъкр(с)тътъ, то ти пакы распропинають ѿд 239б. Кръщението като духовно раждане за нов, свет живот, подобно на телесното раждане е неповторимо (Ефес. 4:5). Отпадналите от вярата и отлъчените от Църквата еретици, ако са кръстени правилно в името на Отца и Сина и Св. Дух се приемат наново в Църквата чрез тайнството покаяние, но не и чрез повторно кръщение.

⁶⁹ Срв. например изводите на Д. Иванова-Мирчева за описателното предаване на съдържанието на гръцкия глагол посредством словосъчетание, в текста на хомилиите като показател за архаичност срещу симплекс в преславските текстове [Иванова-Мирчева 1974: 85-92. Иванова-Мирчева 1977: 37-48].

се с по-голяма волност в изразяването на общото вътрешно значение на гръцката лексема, което като тенденция при изграждането на старобългарската книжовна норма е заложено още с Кирило-Методиевите преводи на библейските и богослужебните текстове.

Не са малко примерите обаче и за възпроизвеждане на морфологичния строеж на гръцкото съответствие, например при отглаголните производни с би- и трипрефикси, чийто първи компонент е *ἀ-privativum* а вторият – представка с определено темпорално, пространствено или модално значение: *недо-* : *ἀκατα-* (*ἀκατάληπτος* – *недовъдомъ* 30а, б, 58б; *недоразоумѣньнъ* 19а; *недостигомъ* 207а; *недостижимъ* 35а; *непостижимъ* 163а, 226а), *нео-* : *ἀπερι-* (*ἀπερίγραπτος* – *неописанъ* 19а, 37б, 39б, 48а, 80б), *про-о-* : *προκατα-* (*προκαθάρω* – *проочицати*) и *про-по-* (*προκαταγγέλλω* – *проповѣдати*). Тази техника на изразяване на гръцките префигиранни глаголи се свързва с прилагането на т.нар. буквален превод, при който се спазва принципът на количествената (формално-изразната) идентичност на гръцкия оригинал – техника, характерна за по-късния редактиран текст на богослужебните книги в Плисковско-Преславското книжовно средище.

Както в евангелските, апостолските и псалтирните текстове, чийто превод се свързва с дейността на славянските първоапостоли и техните най-преки ученици, прилагането на поморфемния принцип в ЙоЕБ довежда и до изразяване на гръцки префигиранни глаголни форми или композита чрез словосъчетания, компонентите на които калкират поотделно семите в гръцките форми (езиковите единици в старобългарските словосъчетания се превеждат по принципа на допълнителността). В ЙоЕБТерм са регистрирани следните типове словосъчетания, калкиращи гръцки глаголи:

– глаголно-именни словосъчетания, превод на гръцки прост глагол, изградени от старобългарски глагол със значение ‘ставам’/ ‘съществувам, съм’ + прилагателно име, което е носител на семантичното значение на съчетанието, например *покаяньнъ быти*, гр. *μετανοεῖν* (319а) и *подобънъ быти*, гр. *ὁμοιοῦμαι* (160б, 263а). Обратния пример – за превод на словосъчетание от *εἶναι* със сказуемо определение посредством старобългарски деноминативен глагол дава 21б *послоушьствовати*, грц. *μάρτυς* (sc. *εἶναι*);

– глаголно-именни словосъчетания, превеждащи описателно гръцки прости глаголи (перифрази на прости глаголи). Една част от тези глаголно-именни съчетания изразяват ‘извършване на действието по значението на името’, например *διατίθεμαι* – *завѣты дати* (255а); *θύω* – *трѣвѣж положити* (301б); *σοφίζομαι* – *прѣмъдрость приѣти* (24а);

– глаголно-именни съчетания, резултат от перифрази на гръцки прости деадективни глаголи, при което се наблюдава оформяне на свободно словосъчетание на прилагателен компонент (превод на изходния гръцки адектив) с определен семантичен кръг глаголни компоненти, срв. например *οἰκεῖομαι* – *своѣ творити* (изходен гръцки адектив *οἰκεῖος*);

– глаголно-именни словосъчетания с глаголен компонент партиципиална форма, резултат от перифрази на гръцки прости *adjectiva verbalia*, при което се наблюдава оформяне на свободно словосъчетание от субстантивен компонент (девербатив, съответстващ на изходния гръцки глагол) и определен семантичен кръг глаголни компоненти, срв. например *παθητός* – *врѣдъ приѣми* (изходен гръцки глагол *πάσχω*);

– глаголно-именни словосъчетания, резултат от вътрешно поморфемно калкиране на гръцки негирани глаголни форми. Прилаганата в ЙоЕБ техника на превод на гръцките прости глаголи с негация довежда до оформяне на словосъчетания, изградени от старобългарска глаголна форма + предлог *без* + съществително име: *сφαλίζω* – *без влазна съказати*; *ἀφθαρτίζω* – *вес тълъа сътворити*.

Както в КСП, и в ЙоЕБ при гореизброените словосъчетания глаголният компонент (дати, положити принаги, творити, сътворити, а също и глаголати, имат, имбти, принаги, решти, яти) само изразява предикативността на цялата синтагма, поради което лексикалното му значение избледнява и започва да функционира като полукопула.

– глаголно-именни словосъчетания, резултат от вътрешно поморфемно калкиране на гръцки композита, например θαυματουργέω – чоуда творити; νομοθετέω – завѣтомъ положити.

В ЙоЕБТерм са налице редица словосъчетания с глаголен компонент партиципиална форма, превод на гръцки термини-composita субстантиви, адективи или субстантивирани причастия, например: κρηγόμενος носимъ : κικλοφορικός; δολοῦ летящъ : καταφερής; горѣ възносимъ : ἀνωφερής; вода ѡ лѣганι : ὑδροχόος; въз скорѣ са расыпани : εὐδιάλυτος. Регистрирани са синтагми, изградени от различни синонимни глаголни и адвербиални компоненти, които калкират една и съща съставка в съответните гръцки composita, например: δυσ-κίνητος : вѣднѣ шьствоуаи и εὐ-κίνητος : скорѣ градни; εὐ-διάλυτος : възскорѣ са расыпани, εὐ- διάλυτος : оудобъ разливанемъ и εὐ-κράτης : добрѣ растворенъ. Срв. и синонимните преводи с близкочначни глаголни компоненти на гр. κατα-φερής, ἀνω-φερής – долоу-перивъ и долоу летящъ, горѣ възносимъ.

От примерите се вижда, че повечето съчетания превеждат префигурани форми и отразяват в различна степен точно елементите им (поморфеман превод с нарушаване количествените параметри на подложката).

Както бе споменато по-горе, в специализираните изследвания се акцентира върху факта, че за езика на първите – Кирило-Методиевите преводи, е характерна употребата на словосъчетания, които в преславската редакция на библейските книги се заменят от симплекси или composita [Цейтлин 1977: 278]. Представеният материал от ЙоЕБТерм за превода на гръцки префигурани глаголни форми или composita чрез словосъчетания, компонентите на които калкират поотделно семите в гръцките съответствия, както и примерите за превод на гръцки прост глагол чрез словосъчетание, свързват тясно езика на ЙоЕБ с дейността на славянските първоапостоли и техните най-преки ученици. Трябва да се отбележи обаче, че в ЙоЕБ са регистрирани синонимни двойки между симплекс/ compositum и словосъчетание. Например ἀποκαλύπτω в старобългарския превод се предава с явяти (15б, 112а, 246б) и с разоумъ дати (15б, 16а, 17а); на ὁμοίω съответстват подобнъ быти (62б, 160б) и подобити са (174б, 180а, 261а, 263б); срещу μετανοέω стоят покаяти са (318а) и покаяннъ быти (319а); θαυματουργέω превеждат чоудотворити и чоуда творити.

При превеждането на редица глаголни, респ. причастни, синтагми в ЙоЕБТерм се прилага принципът ‘попълване на словосъчетанието’⁷⁰. Например: разоумъ дати γυνῶνα ἀποκαλύπτω (17а); законъ творити τηρέω νόμον (329б); грэхъ творити πολιτεύομαι ἀμαρτίαν (247б); молитвѣ приносити προσευχήν προσάγειν (337а); /не/ оуготованная вещь /про/υλοκεκμένη ὕλη (57б, 119а, 200б).

В ЙоЕБТерм са налице и редица двусъставни причастни форми, които превеждат специализирани гръцки прилагателни или причастия в атрибутивна или субстантивна

⁷⁰ Този принцип е дефиниран от Е. М. Верещачгин. Той засяга смисловия превод и се състои в това, че ключовите и зависимите думи в словосъчетанията се превеждат различно: влиянието на изходния текст е решаващо при превода на ключовите думи, а зависимите думи се превеждат по общи семи само в областта на несъвпадение на културите. При съвпадение между християнската и славянската култура зависимите думи се превеждат по принципа на допълнителността на славянските съчетания на езиковите единици. Вж. Верещачгин 1971: 72 и сл.

функция, именуващи догматични характеристики на Божията същност: присносии, грц. ἄϊδιος самовъждѣции грц. αὐτόματος, всемогии, грц. παντοδύναμος, всевлаженъ, грц. πανάγαθος. Тук се причисляват и причастия composita, дефиниращи творението: ржкотворенъ, грц. χειροποίητος; кръстознаменанъ, грц. ∅; пръворожденъ.

Съпоставката с класическия старобългарски корпус и с паметниците от Преславската книжовна школа откроява отличната запознатост на Йоан Екзарх с многозначността на гръцките лексеми и способността му точно да предава контекстуалното им значение, нюансирайки превода чрез различни изразни средства на старобългарски език. Срв. предаването на ἐπαλείφω с подвизати⁷¹, вм. с познатите от богослужебните текстове по-общии по значение мазати и помазати; или пък на γυνώσκω, с въровати⁷² и пр. В посочените примери различният превод на изходния гръцки глагол показва стремеж за използване на разнообразни синонимни средства за предаване на оттенъците в значението на дадена лексема в съответната фраза. Преводаческото решение в тези случаи е свързано главно с контекстуалното значение на глаголите и е избор на старобългарско съответствие, което да запази по-точно смисъла на оригинала. Тези и ред други примери на лексикално вариране показват творческото отношение на преводача към гръцкия оригинал, което се изразява в стремежа му да предаде вярно и – до известна степен – да уточни авторовата мисъл. Това се извършва чрез използването не само на нормирания лексикален фонд на книжовния език, но и на лексика, която рядко се среща в писмените паметници, но е част от говоримия старобългарски език. Така освен неологизми по пътя на лексико-морфологичното словообразуване в рамките на разглежданата тук категория думи авторът на „Небеса“ създава и нови (или разкрива непоказани дотогава) значения на известни от други паметници лексикални единици, въвеждайки ги в ново контекстуално окръжение. Касае се за явлението семантична деривация с разширяване смисловата структура на думата, при което се образуват семантични неологизми. Измежду глаголите със специално значение в ЙоЕБТерм за такива могат да се приемат възвѣяти, гр. ἐγκатаστέίρω⁷³ и възсадити, гр. φυτεύω⁷⁴. С тези синонимизиращи се термини се означава априорното знание, т. е. това, което не зависи от опита, а е изначално присъщо на човешкото мислене – специфична семантика, неотбелязана в досегашните лексикографски трудове.

Пример за грешка в превода поради паронимно объркване на гр. κενόω ‘изпразвам, унижавам, унищожавам’ с близкозвучното καίνιζω ни предлага 22а както са поновивъ ъдиноуѣдъи снъ и бъ и чловѣкъ вы(с) отъ дѣтъськыиъхъ крѣви, където вм. очаквано поубожити стои поновити.

⁷¹ *агиол.* Упражнявам, тренирам тялото и волята си в духовно-нравствена издръжливост с цел очистване на душата от страстите и греховните мисли и подчиняване човешкото тяло на духа: такожде и стъиуъхъ блгоумоужьства подвижюща насъ на моужьства 304а. Задачата на подвижанието е очистване сърцето и ума за приемане на Бога, за богоообщение и богоуподобяване. Концептът на това понятие тясно корелира с представата за двойнствеността на човешката природа и произтичащите от това вътрешни противоречия на личността. Човек по време на своя земен живот, като се стреми към правилно личностно развитие, изпитва вътрешна борба. Действията на противоборстващите сили изтъквават същността на човешкия живот. Ап. Павловият израз да се облечем в новия човек, създаден по Бога в светост на истината (Ефес. 4:24), въз основа на който през Средновековието била затвърдена концепцията за греховността на плътта, у мнозина развивал строго отношение към тялото и към земния живот, изразявани в ограничаване потребностите на плътта и въздържане от прекомерни наслади с цел превръщане на човека в съсед на Божията благодат. Отричането от себе си, съкрушаването за своите грехове и личните жертви (без да се изключва оттеглянето от света заради привличането на света) били най важните средства за придобиване на светост.

⁷² Се иеть възъная жизнь да въроуютъ тебѣ единого истоваго бѣ 37а

⁷³ въз иетьствѣ възъвано нашемъ въдѣвниие ако ееть бѣ 23б

⁷⁴ чистота . . . испръва възсади са въз иетьствѣ члѣстьѣ 235а

Глаголите с терминологична функция от ЙоЕБ в диахрония

Голяма част от глаголите с терминологична функция в ЙоЕБ се пазят и в съвременния български език – основно терминологизирани обиходни думи и новосъздадени в Кирило-Методиевските преводи: (съ)творити, съпасасти, (съ)зъдати, съгръшати, съвѣдѣтельствовати, растворити, распати, разлѣжати, раздѣляти, прѣтваряти, прѣобразовати, проповѣдати, промышляти, помазати, покаяти сѧ, подвизати, обрѣзати, молити, исповѣдати, искоупити, дѣйствиовати, вѣровати, възкръснѣти, благословити. Известна граматическа модификация (промяна на залога) е претърпял постити сѧ. Континуантите на осватити и освѣтити сформират омонимна двойка **осветя₁** и **осветя₂** в резултат на настъпилите фонетични промени, а тези на съдържати – **сдържам** и **съдържам**, се характеризират със семантична диференциация, получила отражение в различния фонетичен облик.

Специфична стилистична ремарка имат континуантите алкая (старин.); благоволя, благоволявам (остар.; ирон.); благовестя, благовестявам (остар. книж.); верувам (остар. и диал.); омрача, омрачавам (диал.); оплѣтя, оплѣтявам (остар.) и пр.

Немалко са глаголите със специално значение, които са отпаднали напълно от лексикалната система на езика, като послабити, различъствовати съпромышляти, прооуставити, провѣдѣти, поубожити, послушъствовати, отъкръстити, оубъществовати, недовѣдѣти (предимно преславски и автори неологизми на Йоан Екзарх).

Известен брой от разглежданите лексикални единици в съвременния български език имат континуанти, образувани с различна афиксация: подобити сѧ : уподобя се, проочицати : предпочитвам, прообразовати : предизобразявам, омывати : умивам, лицетворити : олицетворявам, божити : обожавам, влажити : облажавам, същъствовати : осъществявам, образовати : изобразявам, поновити : обновя. На други днес съответстват разни лексикални синоними: омрачити /сѧ/ : затъмнявам /се/, овъдържати : обемам. Като цяло се наблюдава редуциране на терминологичната синонимия. Така от синонимните двойки възловѣчити сѧ – оуловѣчити сѧ и възплѣтити сѧ – оплѣтити сѧ днес се пазят само континуантите с префикс въ-

В историческия развой на езика се регистрират различни промени при анализираната категория думи. Многозначността при някои лексикални единици може да бъде преодоляна и да се съхрани само терминологичната употреба. Настъпва обратен процес на семантична редуция. Първичното или прякото значение може да изчезнат от обръщение и думата да продължи да битува в езика с вторичното си или с някогашното си преносно значение. Отпадане на обиходната употреба и запазване само на терминологичната такава в по-сетнешния развой на езика има при възкръснѣти и причѣстити /сѧ/. Напротив, при съвременния континуант на глагола възстати е отпаднало допълнително възникналото през старобългарския период терминологично значение, а се е съхранило само вторичното ‘вдигам бунт’, характерно за общоупотребимата реч.

В други случаи се наблюдава детерминологизация и възприемане на съответния глагол със специално значение в общоупотребимата реч, съпроводено с различни семантични и граматични трансформации. Например срещу старобългарското възловѣчити сѧ, гр. ἐνανθρωπέομαι, ἀνθρωπίζομαι – *Христ.* (за Второто Лице на Пресв. Троица) ‘въчовечавам се, възприемам човешката природа’ в съвременния български език намираме **очовечвам** разширено не само по отношение на Иисус Христос, но и към други субекти, с отпадане на граматическото ограничение за употреба само на възвратна форма в 3 лице ед. ч. и развитие на метафоричен пренос ‘правя/ възвр. аз ставам човечен, разумен’.

Отделни глаголи със специално значение в старобългарски променят в една или друга степен семантиката си. Например, глаголът лицетворити, гр. προσολογιεῖν,

засвидетелстван в ЙоЕБ129а като термин от библеистиката, означаващ ‘прилагам изобразителен прием в Свещеното Писание, при който посредством веществени и сетивни образи се изобразява безплътното Божество, със сравнения и символи, съответстващи на нашата груба материална природа’. Неговият съвременен континуант **олицетворявам** има по-различна семантика – ‘придавам човешки черти и качества на животни, природни явления и предмети, персонифицирам’. Вж. също чути ‘чувствувам, усещам’, но **чувам** ‘възприемам слухово’; съществуващи ‘осъществувам, привеждам в съществуване, реализирам като същност’, но **съществувам** ‘налице съм, в наличност съм, има ме’; **раздръбшати** ‘опрощавам грях; разлагам на съставните елементи’, но **разрешавам** ‘позволявам, допускам’; **образовати** ‘изобразявам, предавам чрез образи’, но **образовам** ‘обучавам, възпитавам’; **възнимати** ‘възприемам’, но **внимавам** ‘съсредоточавам се’.

Могат да се отбележат и случаи на паралелно словообразуване в различни етапи от развоя на езика. Срв., например:

пораждати сλ, гр. ἀναγεννάω – *Мист.* Отново се раждам, новораждам се. С този термин се означава актът на възраждане на падналата човешка природа, извършван в тайнството кръщение: : водою ся пораждати и дхомъ 242а. Съвр. липсва.

пораждам – Ставам причина да се появи, да възникне нещо; **пораждам се** – Възниквам, появявам се [РБЕ, 13, 585].

И така, на предходните страници бяха разгледани глаголите с терминологична функция в ЙоЕБ. Спрях се на различните начини на образуване на глаголи със специално значение в изследвания паметник: семантична и афиксална деривация, на езикови явления като полисемия, синонимия, омонимия при тях, които се наблюдават в тази група думи. Анализирах отношението им към съответните им паралели в гръцката подложка, проучих разпространението на отделните лексикални единици в други паметници на старобългарската литература от същия период, проследих различните типове замени при тези думи в ръкописната традиция на паметника. Като заслуга на Йоан Екзарх може да се изтъкне, че той разширява присъствието на разглежданата граматическа категория във философската и богословска терминология на славянски език, като словотворчеството му в тази насока е напълно съобразено с тенденциите в езика като цяло.

ЛИТЕРАТУРА

Sadnik1967-1983: *Sadnik, L.* Des hl. Johannes von Damaskus "Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes, herausgegeben von Linda Sadnik. B.1, 2, 3. Wiesbaden - Freiburg I. Br., 1967-1983 (= Monumenta linguae Slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes, T. XIV).

Библия 1992: Библия сиреч книгите на Свещеното Писание на Ветхия и Новия Завет. София.

Бояджиев 1986: *Бояджиев, Т.* Българска лексикология. София.

Георгиев, Русинов 1979: *Георгиев С., Р. Русинов.* Учебник по лексикология на българския език. София.

Иванова-Мирчева 1959: *Иванова-Мирчева Д.* Преносно значение на думата и преносимост на значението. –В: Известия на Института за български език, VI, 3-37.

- Иванова-Мирчева 1974: *Иванова-Мирчева, Д.* Гръцко-български лексикални успоредици – В: Славистичен сборник. София, 85-92.
- Иванова-Мирчева 1977: *Иванова-Мирчева, Д.* К вопросу о характеристике болгарских переводческих школ X-X до XIVв. – В: *Palaeobulgarica*, 1, 37–48.
- Илиева 2005: *Илиева Т.* Метонимията като словообразователен способ в старобългарския език (върху материал от Йоан-Екзарховия превод на Богословието). – В: *Български език*, 3, 39-46.
- Илиева 2006: *Илиева, Т.* Метафората като словообразователен способ в старобългарския език (върху материал от Йоан-Екзарховия превод на Богословието) – В: *Slavia*, vol. LXXV, 149–155.
- Илиева 2008: *Илиева, Т.* Паронимия при думите-термини в Йоан-Екзарховия превод на Богословието. – В: Проблеми на Кирило-Методиевото дело и на българската култура през IX-X век. София, 372-391.
- Илиева 2013а: *Илиева, Т.* Специфика на богословската терминологична система в старобългарски език (наблюдения върху Йоан-Екзарховия превод на „Богословието”). – В: ТРИАНТАФУЛЛО. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. дфн Христо Трендафилов, Шумен, 295-306.
- Илиева 2013б: *Илиева, Т.* Терминологичната лексика в Йоан-Екзарховия превод на “De fide orthodoxa”. София.
- Илиева 2015: *Илиева, Т.* Концептите ‘образование’ и ‘просвета’ в историята на българския език. – В: История на просветното дело – нови изследвания, уникални културни ценности и музейни колекции. Иновативни форми на представяне. Габрово, 88-101.
- Левит 1969: *Левит, З. Н.* Очерки по лексикологии современного французского языка. Москва.
- Манолова 1987: *Манолова, Л.* Семантичната трансформация като средство за терминологизация на българския речников състав. – В: II Международен конгрес по българистика. Доклади. Съвременен български език, София, 81-93.
- Мечковская 1975: *Мечковская, Н. Б.* Принципы исторического изучения терминологии. – В: Методы изучения лексики. Минск, 200-214.
- Попова 2012: *Попова, М.* Теория на терминологията. Велико Търново.
- Русек 1969: *Русек, Й.* Из лексиката на среднобългарските триоди – В: Известия на Института за български език, Т. 17.
- Фомина 1982: *Фомина, Л. Ф.* Названия созвездий в древнеболгарских памятниках. – *Palaeobulgarica*, 4, 32-36.
- Цейтлин 1977: *Цейтлин, Р. М.* Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X-XI вв., Москва.
- Цейтлин 1986: *Цейтлин, Р. М.* Лексика древнеболгарских рукописей X-XI вв., София.

ИЗТОЧНИЦИ

- Речник на българския език. Т. I – XIV. София, 1977-2012
- Старобългарски речник. Т. I. С. 1999 и Т. II. С. 2009. Отговорен редактор Д. Иванова-Мирчева Т. II. София.
- Старославянский словарь (по рукописям X-XI вв.) Под редакцией Р.М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва.
- Срезневский, И.И. Словарь древнерусского языка. Т. I-III. Репр. изд. Москва.
- Slovník jazyka staroslověnského. ČAV. Praha.

УСЛОВНИ СЪКРАЩЕНИЯ НА СРЕДНОВЕКОВНИ РЪКОПИСИ

Ас – Асеманиево евангелие	Клоц – Клоцов сборник
Боян – Боянски палимпсест	КозмаИнд – Топография на Козма Индикоплевс
ВМЧ – Велики чети-минеи	Мар – Мариинско евангелие
ГАм – Хроника на Георги Амартол	Мин1096г. – Минеи от 1096г.
ГрНазХІв. – 13 слова на Григорий назиянски по ркп. от ХІв.	Мин1097г. – Минеи от 1097г.
Евх – Синайски евхологий	НиконПанд – Пандекти на Никон Черногорец
ЕфрКрм – Ефремовска кръмчая	ПалХІVв. – Палея по ркп. от ХІVв.
Златостр – Златоструй	ПандАнтХІв. – Пандекти на Антиох по ркп. от ХІв.
Зогр – Зографско евангелие	Сав – Савина книга
Зогр-лл. – Зографски фрагмент	Сб1076г. – Сборник от 1076 г.
Изб1073г. – Симеонов Сборник от 1073г.	Син – Синайски палтир
ЙоЕБ – Богословие на Йоан Екзарх	СтихирХІв. – Стихирар от ХІв.
ЙоЕШ – Шестоднев на Йоан Екзарх	Супр – Супрасълски (Ретков) сборник
Киев – Киевски листи	ТриодХІв. – Триод от ХІв.
	Хил – Хилендарски листи

ДРУГИ СЪКРАЩЕНИЯ

Агиол. – агиология	Общоупотр. – общоупотребимо значение
Антроп. – антропология	Онт. – онтология
Възвр. – възвратна форма	Прен. – преносна употреба
Гнос. – гносеология	Св.-ист. – свещена история
Ест. – естествознание	Сотир. – сотириология
Есх. – есхатология	субст. – субстантивизирана форма
Етич. – етика	Трин. – тринитарно богословие
Иконом. – икономия (домострой)	Христ. – христология
ЙоЕБТерм – Терминологична лексика в Богословие на Йоан Екзарх	Med. – medium
Косм. – космология	m – masculinum
Култ.-рит. – култ и ритуал	n – neutrum
КСП – Класически старобългарски паметници	PtcPraesAct – Participium praesentis activi
Метафор. – метафорична употреба	PtcPraesPass – Participium praesentis passivi
Мист. – митериология (тайноведение)	PtcPraetPass – Participium praeteriti passivi
несв. в. – несвършен вид	Sg – singularis
	t – tantum